

Eva Kocziszky: Hamanns Kritik der Moderne

Verlag Karl Alber, Freiburg/München,
2003. 191 old., € 28

Johann Georg Hamann minden idők legizgalmasabb s talán legnehezebben érthető *spermologos*a, vagy ha jobban tetszik, *spermológusa*. Ez a kifejezés nyilván magyarázatot igényel, de előtte azt is indokolni szükséges, hogy e nyitó mondatban miért nem filozófust írtam. Az ok egyszerű: Hamann sosem nevezte magát annak, ezzel is jelezve szembenállását kora filozófiai rendszereivel. Modernitáskritikája szembefordul a felvilágosodás legtöbb filozófusával, de leginkább a felvilágosodás legtöbb diszciplínában jelen lévő rációkultuszával.

A *spermologos* szó – amellyel egyébként valóban megnevezi magát (68. old.) – az Apostolok cselekedetei egy szöveghelyéből származik, s a különböző magyar bibliafordítások szerint *csacsogót*, *fecsegőt*, *szószátyárt* jelent. Ennél azonban sokkal fontosabb a kifejezés kontextusa. Pál apostol, miután megérkezik Athénba, a bálványokkal teli város láttán igyekszik mindenkivel vitába szállni, a zsinagógákban a zsidókkal, „a főtéren pedig azokkal, akiket éppen ott talált. / Néhány epikureus és sztoikus filozófus is vitázott vele, akik közül egyesek ezt kérdezték: »Mit akarhat ez a fecsegő mondani?« (Az idézet a Kálvin János Kiadó gondozásában megjelent Református Bibliából származik (Ap. Csel. 17,17–18). A Hamann által használt Luther-féle bibliafordítás szerint is a filozófusok közül teszi fel valaki az idézett kérdést: „Einige Philosophen aber, Epikureer und Stoiker, stritten mit ihm. Und einige von ihnen sprachen: Was will dieser Schwätzer sagen?“ A magyar katolikus fordításban ez nem egyértelmű: „Néhány epikureus és sztoikus bölcselő vitatkozni kezdett vele. Mások megjegyezték: »Mit akarhat ez a szószátyár mondani?« [kiem. HB].) A Hamann-szakirodalom számon tartotta, hogy a görög kifejezés eredetileg

egy madárfajt jelölt, majd nagyjából Démoszthenész óta az olyan embereket, akik a piacon hallott gondolatokat, történeteket, eszméket összegyűjtik, *felcsipegetik*, majd továbbmondják.

De hogy az elnevezés „retorikai-hermeneutikai funkciói” (69. old.) igazán érthetővé váljanak, Kocziszky Éva megvizsgálja a kifejezés etimológiáját is. A szóösszetétel két tagjának jelentése: *sperma* – mag; *legein* – olvasni, gyűjteni. Fontos tudni továbbá, hogy a Hamann által is olvasott Justinus volt az első, aki – egy sztoikus elméletre utalva – azt állította, hogy Szókratész, a pogány bölcs birt az isteni Logosz által szétszórta magvak egyikével. Hamann számára a mag az isteni szót (*Gotteswort*) és az Isten fiát (*Gottessohn*) fejezi ki. Ennek alapján a *spermologos* nem csupán az, aki beszél, tanúként megnyilatkozik „az Isten isteni magjairól”, de az is, aki Isten szavát *összegyűjti, összeolvassa* a Szentírásból és akár a pogányok írásaiból is. Így Hamann azáltal, hogy *spermologos*-nak nevezi magát, nemcsak a *fecsegő*, *szószátyár* Pál apostollal, de a számára oly fontos pogány bölccsel, Szókratészsel is egy társaságba kerül. Egy valóban a teljességre törekvő értelmezés természetesen nem hagyhatja figyelmen kívül a szó egyértelmű utalását a szexualitásra sem.

Ne áltassuk magunkat, nem egyszerű feladat Johann Georg Hamann írásait értelmezni. 1997-ben többedmagammal elhatároztuk, hogy lefordítjuk az *Aesthetica in nuce*t. Akkoriban arra számítottam, hogy a fordítás során jobban vagy inkább megértém a szöveget. Ebből a szempontból, de csak ebből, a korabeli vállalkozásunk sikerét jelzi, hogy ma már sokkal értetőbbnek tartom Hamannt németül, mint a mi akkori fordításunkat. S habár a legfontosabb Hamann-szövegek immár magyarul is elérhetők (Johann Georg Hamann: *Válogatott filozófiai írásai*. Jelenkor, Pécs, 2003., ford. Rathmann János), első olvasásra könnyen félreértelmezhetők vagy inkább nem is értelmezhetők. Ez nem a magyar fordítás hibája. A két legfontosabb Hamann-szöveg tudomásom szerint mindeddig legjobb kiadásához a kiadó oly sok magyarázó jegyzetet csatolt, hogy az az eleve apró betűs

szövegkiadásban a főszöveggel párhuzamosan, külön oldalakon volt csak megjeleníthető. Hangsúlyozom: a német kiadásról van szó, ahol elvileg nyelvi problémákkal még számolni sem kell. Hamann írásainak olvashatatlanságáról a legendák immár több mint két évszázada keringenek.

Mármost kijelentem, hogy a kezdő és haladó Hamann-olvasóknak is csak ajánlani lehet Kocziszky Éva könyvét, melynek eredeti magyar változata *J. G. Hamann és a modernitás kritikája* (Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp., 2000.) címmel jelent meg. A két változat eltéréseiről később. Mint a nyitó szöveghely-értelmezés is mutatja, a könyv nem nélkülözi a kifinomult filológiai munkát, de azáltal, hogy a szövegek értelmezése során – éppen Hamann szellemében – a (poszt)modern filozófiai és gondolkodói hagyományt is munkára fogja, sajátos intertextuális viszonyt teremtvé egyfelől a XVIII. századi szövegek, másfelől például De Man és Derrida szövegei között, nyilvánvalóan kijelöl egy olyan értelmezési horizontot, amely ismerősségével megkönnyíti a régi szövegek befogadását is. Az így teremtett hagyományba természetesen korábbiak is tartoznak, mindenekelőtt Pascal a mindent eldöntő kijelentésével: „Dieu d’Abraham, Dieu d’Isaac, Dieu de Jacob, non des Philosophes et savants.”

Ezzel félre is tolja azt a rendkívül nyugtalanító problémát, hogy Hamann – jobb híján nevezem így – világszemlélete azon alapszik, hogy pietista értelemben újjászületett, ahogy ez a *Gondolatok életutamról* című írásából is tudható. E tény rendkívüli fontosságát bizonyítja az is – mint arra Kocziszky Éva is több helyen utal –, hogy a hamanni filozófiai alapjai londoni tartózkodásától kezdve egészen haláláig tulajdonképpen nem változtak. Hamann szakít azzal a Bacontól eredeztethető hagyománnyal, amely a filozófia vizsgálódási köréből kizárja az Istennel kapcsolatos dolgokat, mivel racionális megismerésükre nincs mód. Hamann – és Pascal – szerint ez csak rendkívül korlátozott megismerést tesz lehetővé. Számukra létezik olyan episztemikus szituáció, amelyben lehetséges *minden dolog* igaz megismerése; ebbe a megismeré-

si állapotba az ember a pietista, janzenista stb. értelemben vett megtéréssel, újjászületéssel kerül. Hamann esetében ez az alapja annak a nyelv- és szövegelméletnek, amely számunkra – egészen más elméleti alapokból kiindulva – ismerősnek tűnhet.

Az újjászületettek világában a dolgok – nem csak a nyelv – mást, sőt egyáltalán *valamit* jelentenek. Minden dolog Istenre irányuló jel, s minden szöveg ennek a nagy egésznek a része. Az újjászületés a megtisztulás (*purgatio*) során elért megvilágosodást (*illuminatio*) jelenti. Új, más minőségű hit megszerzése, amit csak bűnbánattal lehet elérni, melynek során nemcsak az egyén változik meg, de megváltozik számára az őt körülvevő világ is: valójában ez a próbája annak, hogy az újjászületés igazi, nem pedig az értelem vagy az érzékek csalódása. (Erről: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. JATE, Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2001. 14. old.)

Hamann természetesen nem abban az értelemben *pietista* szerző, mint mondjuk August Hermann Francke. Habár elveti a felvilágosodás korának elterjedt filozófiai tételeit, mégiscsak velük áll egy diskurzusban. Nem pietista életmodellt épít fel, ír meg, hanem egy egyértelműen pietista – azaz egy bizonyos eseményen – nyugvó filozófiát, ismeretelméletet. Szeretném hangsúlyozni, hogy Hamannt nem azért tartom pietista filozófusnak, mert a korabeli pietizmus egyik központjában, Königsbergben élt és nevelkedett, hanem az általa – valljuk be: sematikus – dokumentált megtérési aktusa, illetve a végeredményben folyton e londoni eseményből megszülető írásai miatt.

Ami persze korántsem jelenti automatikusan azt, hogy Hamann felvilágosodásellenes volna. Nem kétséges, hogy a XVIII. századi német nyelvtérlet és egyben a német felvilágosodás egyik legbefolyásosabb és legfontosabb szerzője. Mi sem bizonyítja jobban a Magyarországon mindmáig ható felvilágosodás-fogalom bizonyos fokú egyoldalúságát, mint az, hogy a magyar fogalmi hagyomány alapján Hamannt nehéz felvilágosult szerzőként értelmezni. Írásainak olvasása

talán hozzájárulhat e tanulságos probléma megoldásához. Noha köztudottan a modernitás kritikusaként, sőt a kanti kritikák metakritikusaként lépett föl, korántsem nevezhető felvilágosodásellenesnek. Sőt a bizonyos szempontból monolitikus életmű azzal, hogy szemben áll a korabeli filozófiai, valamint az emberi észbe és haladásba vetett hiten alapuló nézetekkel, de egyúttal elutasítja az ember kiskorúsítását – ami a felvilágosodás egyik legitimációs alapja volt –, éppenséggel egy másfajta, párhuzamos, pietista színezetű felvilágosodás-fogalom lehetőségét veti fel. Kocziszký Éva sem a *felvilágosodás* kritikáját említi könyvének címében.

Ez egy radikális keresztény filozófia, amely éppen radikalitásánál fogva befogadóinak igen jelentős hányadát kizárja a *helyes* értelmezők köréből, viszont – vagy ezáltal – nagyfokú figurális és retoricitása miatt egyrészt rendkívül sok értelmezést tesz lehetővé, másrészt mégsem tűnik teljesen idegennek, felillantva ezzel a szövegértés – mint láthatjuk – csalfa reményét.

Hamann tudja, hogy a dolgok *mit* jelentenek, vagy pontosabban, hogy mire utaló jelek. Engem – a fentebb vázolt okok miatt – ez nem érint, illetve nem érthetem meg. Viszont rendkívül fontosnak és hasznosnak tartom annak megértését, hogy Hamann szerint *hogyan* jelentenek valamit a dolgok. Kocziszký Éva könyvének fő fejezeteit ezt szem előtt tartva veszem sorra. A könyv nem időrendben követi és elemzi a műveket, hanem – a monolitikus életműből logikusan adódóan – egy-egy témacsoporton belül vizsgálja őket, bevonva az igen kiterjedt levelezést is.

[Bevezetés] A szerző a bevezető fejezetben tisztázza, mit is ért a címben megnevezett modernitáson, egészen pontosan azt próbálja megértetni, hogy Hamann mit érthetett rajta. S habár így nehéz eldönteni, hogy értelmezése megegyezik-e Hamannéval, figyelembe véve az egész életművét átható kortárs filozófia- és filozófusellenességet, az eljárás érthető. Modernitáson tehát a továbbiakban a tudat autonómiájába és mindenhatóságába vetett hitet értse az olvasó, a rendszerelvű gondolkodást, az abszo-

lutisztikus elméleteket, vallási irányzatokat. S habár Hamann egyértelműen racionalizmusellenes, semmiképpen sem irracionalista, hiszen neki sikerült a kereszténységre mint kinyilatkoztatásra alapozva egy *nem hagyományos filozófiai* diskurzust folytatni a fentebbi értelemben vett modernitás filozófiájával.

[Szókratész] A következő fejezetben Kocziszký Hamann egyik legfontosabb fiataalkori művének, a *Szókratészi érdemes gondolatoknak* az elemzésében mutatja be, hogyan válhatott a felvilágosodás vagy modernitás egyik kulcsfigurája, sőt hőse Hamann írásainak kulcsszereplőjévé. Számára Szókratész az igazi filozófus archetípusa, aki tudtán kívül részesült az isteni kinyilatkoztatás magvaiból: ez az, ami meghatározza a kortársaitól élesen elütő filozófálását. S ez az alapja a Pál apostol és Szókratész közti tipologikus viszonyának is: mindketten *csacso-gók, fecsegők, szószátyárok*, „retorikus filozófálásuk” (30. old.) a környezetük számára nevetséges és idegen.

A Pál apostol és Szókratész közti, elsőre talán meghökkentőnek tűnő típus-antitípus viszony megértéséhez szükséges a hamanni hermeneutika alapjainak, fő tételeinek a tisztázása. Ennek során válik először igazán érthetővé, mitől ismerős Hamann filozófiájának néhány eleme a mai olvasónak.

Száma egyértelmű volt – ami kortársai számára még egyáltalán nem –, hogy bármely szöveg alkotójának intencióihoz képest nem csupán többet, de mást is jelenthet. A szövegek jelentését nemcsak történeti vagy elsődleges kontextusuk határozza meg, de a jövőjük is.

Hamann szemében minden szöveg más – korábbi vagy akár későbbi – szövegek keveréke. Az olvasó, az értelmező feladata, hogy ezek labirintusában eligazodjék, s – tulajdonképpen ez az értelmezés maga – hogy voltaképpen észrevegye, illetve *építse* a szövegben rejlő szöveglabirintust. Ez persze eltér a mai értelemben vett intertextualitástól, de mivel azzal egyértelműen rokonítható, könnyebben meg is érthető.

Hamann szerint minden nyelvi megnyilatkozás kontextusfüggő. Az értelmezés során figyelembe kell ven-

ni, hogy ki a megszólaló, ki a megszólított, s milyen nyelvi szituációban hangzik el a megszólalás. Ez nincs elentétben az 1. ponttal, hiszen itt a retorikailag igen jól kihasználható és az értelmezést szélsőséges esetben teljesen megghiúsító nyelvi heterogenitásról van szó.

Az előzőekből következik, hogy egyáltalán nem elég csak foglalkozni a szövegekkel: ha valóban meg akarja érteni, a befogadónak szeretnie is kell őket. Így már érthetővé válik a hagyományos keresztény tipológiától idegen Pál apostol–Szókratész típus–antitípus viszony. Tulajdonképpen Szókratész a tudtán kívül válik azzá, ami valójában.

[*Retorika*] Hamann élesen szemben áll minden olyan elmélettel, amely az emberi nyelvet eszközzé fokozza le. Ismert ezzel kapcsolatos vitája Herderrel. Az úgynevezett filozófiai nyelv létét is tagadja, már csak azért is, mert tagadja az univerzálék létét is. Azon kevesek közé tartozik, akik a figuralitást nem romlott nyelvhasználatnak, hanem egyenesen a nyelv lényegének tekintik. A XVII. század kezdete óta a különböző alapú ismeretelméletek szinte mindegyikének problémája az emberi nyelv. A megoldást általában a matematikai mintára létrehozandó, formális, rögzített jelentésű szavakkal bíró metanyelvben látták. Hamann természetesen elveti a szavak vagy szövegek elsődleges jelentésének gondolatát, s a végletekig kihasználja a figuralitásban rejlő retorikai lehetőségeket. Írásművészet (stílus) és elmélet nála eggyé válik, mert nincs retorikamentes nyelv, illetve – vagy ebből következőleg – minden tudomány, minden filozófia tulajdonképpen a nyelvvel való foglalkozás.

[*Bábel*] Az előző fejezet logikus folytatásaként felfogható – és jelentős részben az *Aesthica in nuce* elemzésére támaszkodó – fejezet elején a szerző tisztázza: nem kívánja Hamann nyelvfilozófiáját rekonstruálni, mert jobban érdekli az egy nyelv – sok nyelv hamanni problematikája. Később kiderül, hogy Hamann-nak tulajdonképpen nincs is *saját* nyelvfilozófiája, már csak azért sincs, mert – mint annak végül már az előző fejezet olvasása során világossá kellett válnia

– számára az embert körülvevő érzékelhető világ magában véve is szó, nyelv. Hamann tehát – fogalmazhatunk így – nem nyelvfilozófus, hanem a nyelv filozófusa. A *liber mundi* igen elterjedt és régi eszmetörténeti hagyományában lényegében könnyen kijelölhető volna a helye, csak hogy Hamann átértelmezi, vagy pontosabban, a végletekig fokozva újraértelmezi ezt a hagyományt. Azáltal, hogy az emberi nyelv képes az érzékelhető világ dolgait megnevezni és róluk diskurzust folytatni, tulajdonképpen a hozzánk szóló, szó által Teremtővel folytat dialógust. Erre természetesen egy csupán eszközként felfogott nyelv nem volna képes, sokkal inkább a Hamann által poézisként felfogott vagy csak úgy felfogható nyelv (használat).

Mindezekből következik az *Aesthica in nuce* egyik legnehezebben értelmezhető, de – korábban is gyaníthatóan – a hamanni nyelvfelfogás szempontjából legfontosabb tételének („Reden ist Übersetzen – aus einer Engelsprache in eine Menschen-sprache...”) Kocziszky-féle megoldása. A problémát az *Engelsprache* kifejezés okozta, amelynek forrását a szerző a Korintusiakhoz írt első levél 14. fejezetének 13. versében találja meg. Ezek szerint ez az a nyelv vagy beszédmód, amit a bábéli nyelvkeveredés óta közvetlenül nem értünk. De mivel minden nyelvi megszólalás az Istennel folytatott folyamatos dialógust jelent, a nyelv, a beszéd – tudunkon kívül – valójában az általunk közvetlenül meg nem érthető folyamatos fordítása.

Az emberi nyelvek sokasága éppen ezért nem tekinthető se jónak, se rossznak. Tulajdonképpen irreleváns az Istennel folytatott folyamatos kommunikáció szempontjából. Megjegyzem, ha komolyan vesszük Hamann gondolatait a nyelvi heterogenitásról, akkor az „emberi nyelv” kifejezés szoros értelemben véve valóban csak az egyes emberek nyelvét jelentheti: tehát annyi nyelv, ahány nyelvhasználó. S ez persze kizárja, hogy a kommunikációban a kölcsönös megértés alapja a felek által használt kifejezések előre tisztázott jelentése lehetne. De miközben a nyelvek sokasága nem tekinthető hátránynak

vagy rossznak, maga Babilon városa, illetve a torony építése Hamann számára egyértelműen az elképzelhető legrosszabb emberi dolgok, cselekedetek szimbóluma. Bábel az abszolutisztikus törekvések, rendszerek archetípusa.

[*Test*] Hamann az emberi test megnevezése során éles különbséget tesz *Leib* és *Körper* között – e kettősségnek a magyarban nincs megfelelője (a német *Körper* latin etimonjának számító *corpus* sem használható, hiszen a magyar korpusz kifejezés jelentéstartománya jóval tágabb). A *Körper* az a test, amely a keresztény metafizikában és a karteziánus filozófiai rendszerekben a lélek ellenpárja vagy egyszerűen lakhelye. Ez a dualizmus Hamann számára teljességgel elfogadhatatlan. Ezért jelenti ki, hogy az ember, illetve a lelke nem testben lakik, hanem eleve testként (*Leib*) él, létezik (mint Kocziszky Éva kiemeli, a *Leib* szó etimológiai jelentése eleve ’élet’): „Ich bin ein Leib”. Végül is a korábban ismertetett nyelv- és szövegfogalmából ez logikusan következik. Az embert a maga képére teremtő Isten mindenhatóságát kérdőjeleznék meg, ha bármilyen okból az emberi testet kisebb értékűnek tekintenék, mint mondjuk egy utcán talált kavicot. Sőt az emberi test a Teremtő – legfontosabb – (írás)jele. Ne feledjük, hogy a maga képére teremtő Isten tulajdonképpen a Szentháromság második személyének – Krisztusnak – képére teremti az embert. Hamann csak ezt a bennünk lévő szellem és lélek tökéletes isteni formáját állítja szembe a valóságos emberi természettel. Mindebben nem nehéz felismerni a pietista külső ember–belső ember megkülönböztetés hatását, ám ahogyan radikálisan továbbgondolja, Hamann végletesen mássá is formálja ezt a hagyományt – amint az a következő fejezet ismertetéséből is kiderül.

[*Szerlem/szeretet/ Liebe*] Már említettem, hogy a hamanni nyelvhasználat legfontosabb alapja a tipologizálás. Az Istennel kötött szövetséget – amely nem egyszeri, hanem folyamatosan vagy rendszeresen megújítandó aktus – testfelfogása alapján következően a szerelemmel, az erotikával, a testiséggel állítja típus–antitípus viszonyba. Ebből következően a sze-

xualitás elutasítása vagy megtagadása Istentől való elszakadást, frusztrációt jelent. Erős és agapé ugyanúgy nem választható szét egymástól, mint ahogy a test-lélek dualizmus is értelmetlen. S mivel az ember testként létezik, az absztrakt szerelem eszméje el sem képzelhető.

Ezek után nem meglepő, ha Hamann elítéli a homoszexualitást, sőt annak fényében talán még érthetőbb, hogy ő maga megtérése, újjászületése előtt Londonban minden bizonnyal úgynevezett *mignon*ként, kitartott se-lyemfiúként élt. A tipológia alapjául tehető „erotikus egyé váláshoz” ugyanis szükség van a nemek különbségére. Az egyé válás csak akkor történik meg, ha annak során a nemek felcserélődhetnek: a férfi felismerheti önmagában a nőt, s a nő a férfit. Az erotikus aktus tulajdonképpen beszélgetés, s a szerelem minden megismerés forrása. S Hamann szerint egyben ez az, ami az embert legerősebben az Istenhez köti.

[Poézis] Hamann ma tudomásom szerint leginkább esztétika szakos egyetemisták olvasnak Magyarországon, ami egyáltalán nem baj, de nem szabad elfelejteni, hogy ő az „esztétika” kifejezést egészen más értelemben használja, mint ahogy e mai *disciplína* vagy *ars* meghatározza önmagát. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy praxisunkból ki kell zárni mindent, ami termékeny félreértésre vezethető vissza – hiszen Hamann szerint tulajdonképpen folyamatosan termékenyen félreértünk, amikor megszólalunk –, viszont szimpatikus, ha jelezzük, hogy ezzel legalábbis tisztában vagyunk. Kocziszký Éva ezt könyvének eredeti, magyar változata elején meg is teszi, amikor a sokunk által ismert és kedvelt, húsz évvel ezelőtti – Horváth Ivánnal és Tatár Györggyel közösen jegyzett – Hamann-dolgozatáról megjegyzi, hogy mára az abban irtaktól „merőben különböző értelmezést” vall.

Az értelmezések közötti alapvető különbség tulajdonképpen egy bizonyos szó értelmezési különbségét jelenti. Az elhíresült hamanni mondat – *Poesie ist die Muttersprache des menschlichen Geschlechts* (A poézis az emberi nem anyanyelve) – „poézis” szaváról van szó, amely a hamanni nyelvhasz-

nálatban semmiképpen sem csak a költészetet jelenti. A poézis az „emberi lét különleges művészete”, prófécia (149–150. old.). Így már világos, miért nem esztétika az esztétika.

Hamann a poézisból kizárja a teremtmény erőit, ugyanúgy utánzó művészetnek, diszciplinának tartja, mint például a filozófiát is. A költő – az egyszerűség kedvéért nevezzük így – azáltal, hogy utánzó, valójában Istent utánozza, akinek teremtmény aktusa szintén az utánzásra vezethető vissza. A próféciaaként értelmezett poézisnek természetesen célja van – még ha ennek a költő-prófétának nincs is feltétlenül tudatában –, ami nem más, mint a bűnbeesés utáni világ visszaállítása eredeti állapotába.

Nyilvánvaló, hogy ez a sajátos miméziselmélet nem vezethető le a korabeli esztétikákból. Az igazi poézis nem az úgy-ahogy felfogható, közvetlenül adott világot utánozza, hanem – és itt most szükség van a tautológiára – a valódi valóságot. Az válik valódi történetessé, azt teszi a poézis beteljesültté. Hamann ezzel a mimézis- és poézis-felfogással kortársai közt meglehetősen egyedül maradt.

Azt hiszem, könnyen belátható, hogy Hamann, akit ma inkább tartunk filozófusnak, mint spermológusnak, nem érthető anélkül, hogy meg ne értenénk a maga által teremtettsé, amely szakít minden korábbi filozófiai-nyelvi hagyománnyal, s éppen ezért folytathatatlan is. Emiatt nem lehet szokványos monográfiát írni Hamann műveiről. De ebből következik az is, hogy igen fontos az értelmező szerepének a tisztázása. Aki ezt nem veszi figyelembe – ami bizony akár filológiai, textológiai problémákat is felvet, hogy az egyértelműen episztemológiaiakat s talán (pietista) hermeneutikaiakat ne is említsem –, az az értelmezés során az értelmezendő szövegek, írások jelentéstartományának igen jelentős részéről mond le, erőteljesen haladva a Hamann esetében egyébként is gyakori félreértelmezés felé. Kocziszký Éva nem esik ebbe a hibába, de mindenképpen meglepő, hogy a könyv eredeti magyar változatában némileg másképp határozta meg a maga szerepét. Ott megfogalmazott, talán merésznek tűnő, de a munkát ismerve

teljesen indokolt kijelentése, hogy „Hamann-olvasatom egyértelműen egy a XXI. század fordulóján élő keresztény tudósak munkája” (*i. m.* 10. old.), az átdolgozott német kiadásból hiányzik. Ennek zárófejezetében megválaszolatlanul hagyja a kérdést, hogy elképzelhető-e ma olyan filozófia – vagy olyan filozófálás –, amely a „Szentírásához méri magát”? Végül is a szerző magyar könyvének bevezetőjében tett kijelentése szerint elképzelhető, de nem mindenki számára.

Hamann-nak tulajdonképpen nincs olyan írása, amelyet egy kezdő Hamann-olvasónak elsőként lehetne ajánlani. Ha nem tartjuk is magunkat a hamanni – pietista – értelemben megtért, újjászületett keresztény olvasónak, a Hamann-nal való ismerkedés megkezdéséhez feltétel nélkül ajánlható Kocziszký Éva könyve. De a legnagyobb öröm kétségkívül azokat fogja érni a könyv olvasása során, akik valamennyire ismerik már Hamann-t. S ennek az örömmel a forrása az eddig homályos értelmű szöveghelyek megértése, illetve a korábbi értelmezések félreértelmezésként való felismerése lesz. Ez a legtöbb, ami a bemutatott munkához hasonló kiváló szakmunkáktól elvárható.

HEGEDÜS BÉLA

Erzsébet Rózsa: Versöhnung und System

**ZU GRUNDMOTIVEN VON HEGELS
PRAKTISCHER PHILOSOPHIE**

*Wilhelm Fink Verlag, München, 2005.
656 old., € 78*

Hegel életművének szüntelen újraértelmezési folyamatában az utóbbi két évtizedben ismét gyakorlati filozófiájának – társadalomfilozófiai, etikai felfogásának – aktualizálható kérdései kerültek előtérbe. A megbékélés hegeli koncepciója pedig különösen alkalmas arra, hogy a századvégi nagy összeurópai társadalmi felbuzdulást követő apályosodó és illúzióvesztő jelenkor érintettként rezonáljon rá. Ró-

zsa Erzsébet könyve is abba az áramlatba illeszkedik (Tillich, Hardimon munkái után), amely a megbékélés vezérmotívumát hallja kicsengeni a hegeli rendszer minden szólamából. S ha – Hegel szelleméhez híven – nem feledkezünk meg arról, milyen történeti jelen perspektívájából és kérdéseivel hajtjuk végre az újbóli rekonstrukciót, akkor azt mondhatjuk: nagyon is termékeny lehet egy olyan Hegel-értelmezés, amely a közép-pontját veszített modernitás pólusai között manőverező ember helyzetének megfelelő magatartás modelljét a megbékélés attitűdjében fedezi fel. Rózsa kifejezett törekvése, hogy vas-kos – és leendő olvasótáborát szem előtt tartva rögtön németül megjelenített – munkájával rehabilitálja az elhanyagolt megbékélés-problematikát, megszabadítsa a 200 éve rárakódott előítéletektől (117. old.).

Hegel a megbékélést egyszerre fogja föl elméleti és gyakorlati vonatkozásaiban. Nemcsak az egyének önkényes, szubjektív döntése, de nem is objektív törvény, hanem általános minta, amely egyaránt lehet rendszerének felépítési elve és az élet gyakorlati vezérfonala. A modern társadalom ellentmondásos közege az egyes ember különös létezésén, a szubjektivitás jogán, az egyéni motívumokon, érdekeken és célokon alapul, ugyanakkor a szabadság kockázatokat termelő és újratermelő elvének megvalósulási terepe is. Hegel a partikularitás minden destabilizáló veszélyét látva is egyértelműen e szabadság érvényesítése és kiterjesztése mellett teszi le filozófiai voksát. A megbékélésnek a problematikussá vált integritás modern világában elsődlegesen stabilizáló funkciója van. A szétforgácsolt, elváló valóságsszférák és az egyének széttartó gondolkodási mezői az egyesítés igényét hozzák felszínre. Ez az igény már az ifjú Hegel gondolkodásának alapotívuma. A meghasonlottság pólusait közvetítő elvnek, a megbékélésnek azonban nemcsak ismeretelméleti és logikai sikja van, hanem átfogó program, gyakorlati-viselkedési modell is az antik „szubszanciális” erkölcsi élet és az újkori szubjektív szabadság közötti feszültség destruktív potenciálja ellenében. Ez az elv másrészt az *ésszerű* viselke-

dés modellje egy feszültségekkel teli, tagolt társadalmi struktúrában. Erre utal Hegel egyik alapkérdése: hogyan viselkedhet az ember ésszerűen a megbomlott egyensúlyú modern világban?

Hegelnél a modern szabadságigény és szabadságtudat lényegéhez tartozik, hogy a valóságsszférákra vonatkozások nélkül elvont és üres, vagyis rá van utalva a társadalom struktúrára, törvényeire, intézményeire. Ez a szabadság – hangsúlyozza Rózsa – jellegzetesen „ambivalens és prózai”. E létfeltételek csak *problémaként* tartalmaznak az erkölcsi tartás szilárdságát, csak feszültségként az egyéniség végtelen értéke és a valóság objektív rendje közötti viszonyt, amelynek kezelése az egyén aktivitására vár. De a megbékélésnek az objektív elemeken túl a szubjektív szabadság megnyilvánulásait – elsősorban a bensőségesség komponensét – is integrálnia kell a szabad emberek közösségének világába, összekapcsolva az ésszerű belátás elemeit az érzés, a „szív” benső szólalmával. Így a modern életfeltételek legitimálása is – az ésszerűség csatornáin és mértékében – a megbékélés funkciói közé tartozik. Nem kerül el Hegel figyelmét az – a különösen a drámaesztétikában fontos – ellentmondás sem, hogy a modern személység az európai kultúrában „végtelen értéket” hordoz ugyan, de azt a vesztélyt is, hogy túlbecsüli individualitásának súlyát, szubjektív szabadságának jelentőségét, és nem jut el annak belátásáig, hogy szabadsága csak egy interszubjektív szociális térben, a más szabadok általi elismertség függvényében, bensővé tett törvények által realizálódhat.

Rózsa Erzsébet árnyaltan elemzi, hogyan kapcsolja össze Hegel a modern szabadságtudatot a vallási magatartás világi kontextusában a hagyományos kereszténységgel. A természetes tudat, a megkerülhetetlen „egyszerű élet” a kiindulópontja nemcsak a gyakorlati filozófiának, hanem az ismeretelméleti és a vallási gondolkodásnak, vagyis az Istenhez való viszony hétköznapiakból kiemelkedő „vasárnapi magatartásának” is. A valóság az újkori ember Isten-viszonyának a valláson túlmutató érzelmi, episztemológiai és egzisztenciális problémái-

val együtt bekerül a modernitás viselkedéskultúrájának összetevői közé. A bibliai örök történet a hegeli etikában az egyes ember e világi önkiművelésének életfeladata is. „Ebből a protestantizmuson mint valláson túlmenő szemszögből válik láthatóvá – fogalmazza meg Rózsa Erzsébet –, hogy miért nem a kereszténység vallási formulája, »Isten megbékélése a világgal«, hanem a világi megfogalmazás, »a világ megbékélése Istennel« áll Hegel elemzésének középpontjában.” (67. old.) A felvilágosodásban gyökerező német „művelődés”-gondolat, a valóságra orientált protestantizmus, az ésszerű és a szabadságra apelláló brit gazdaságtan és a jó élet antik kérdését ébren tartani törekvő erkölcsi tana szövődik össze azzá az ezoterikus oldallá, mely nem engedi a hegeli filozófiát az ezoterikus szellem szisztematikájára szűkültni. A világra nyitott filozófia művelődési funkciót nyer és alapoz meg: a „szabaddá formálás” feladatát, amely egyszerre jelent elméleti-ésszerű belátást és gyakorlati-erkölcsi magatartást. Rózsa elsősorban a *Jogfilozófia* előszavának (agyonbírált) szövegét több irányból megvilágító elemzésében mutatja be Hegel gyakorlati filozófiájának e kettős, ezoterikus és egzoterikus szempontját. A magyar nyelven hozzáférhető másodlagos irodalom erről a témáról – egyáltalán: az ésszerű és a valóságos viszonyáról – olyan gyér, hogy csak üdvözölni lehetne, ha a szerző filológiai is megalapozott fejtegetései, melyek fellazíthatnák a különböző politikai elfogultságokból fakadó avított beidegződéseket, anyanyelvén is hozzáférhetővé válnának.

Az elemzés három, a szubjektív akaratstruktúra és az objektív intézményesülés végpontjai között közvetítő elemet emel ki a megbékélésben integrált síkokból. Az első a modern, reflexív, elméleti viszony az erkölcsi-ség társadalmi világához és az egyén különös létezésének környezetéhez; a második az egyéni, elemi önfenntartás aktív-gyakorlati tevékenysége, melyre a művelődés magasabb szintjei épülhetnek; a harmadikat a gyakorlati magatartásban összekapcsolódó elméleti és gyakorlati elemek érzelmileg és morálisan színezett gondolati igazolása, legitimálása alkotja.

Ez az igazolás nem pusztán tudományos-fogalmi produkció, és nem egyedül a filozófia előjoga, hanem a mindennapi tudat ésszerű belátásához is hozzárendelődik: bárkinek a „valódi különössége” képes az esetlegességek lehántására, a partikularitás veszélyeinek elhárítására, amit Hegel történetileg elsősorban a „nyilvános élet csendes átváltozásához”, közelebbről a protestantizmushoz köt. Az észképesség, az „ész ösztöne” antropológiai adottság Hegel szerint, mely elvezethet a filozófia szükségletéhez és az ésszerű életvezetés jogának felismeréséhez és vindikálásához. Ez alapozza meg a filozófiának a művelődésben kifejtett legitimáló és megbékélésre ösztönző, közvetítő funkcióját, a „vasárnapnak” a hétköznapiakat ellenpontozó és kiegészítő szellemi magatartását. A megbékélés-elv történeti alakulását elemezve Rózsa Erzsébet rámutat, miért csak a rómaiaknál konstatálja Hegel az erkölcsi élet „végtelen szétszakítottságát” privát tudatra és elvont társadalmi általánossá: „A megbékélés problémája azért nem lép fel a görögöknél, mert világukat alapjában véve szépnek, derűsnek élték meg, és így vettek részt alakításában, világukban a válságjelenségek még nem vezettek el az elmentétek szélsőségeihez.” (253. old.) Az erkölcsiség egységének felbomlása és szellemi hatalmának elvesztése fölötti fájdalmat Hegel a zsidó kultúrában látja először kifejeződni, majd a germán népek bensőség-elvében kibontakozni, de a „végtelen szakadás” megbékélhetőségét csak saját korában véli lehetségesnek. A világtörténet filozófiájáról szóló előadásai mégsem tárgyalják a megbékélést; a világtörténelem nem a tervező emberi észnek megfelelően halad előre, s a filozófia nem fogalmazhat meg számára előírásokat, bár kidolgozhat egyre ésszerűbb gondolati modelleket. Rózsa Erzsébet konstatálja, hogy Hegel itt ambivalens: a történelmet a *megbékélés-kultúra* kidolgozódásának terepeként látta – s ezt a tendenciát kiterjeszti a modern jelenkorra is –, ugyanakkor e felismerésből nem következett arra (amit elvi okból is lehetetlennek tart), hogy a filozófia beleszólhatna, „milyen legyen” a világ. Be kell érnie Minerva baglyának rezignált

visszatekintve megértésével, végzetesen későn jövő bölcsességével. A megbékélést mint elvet és mint az erkölcsi gyakorlat magatartásmódját az ész csele sem képes összehozni (259. old.). Sajnos a hegeli filozófia belső következetlenségeit itt Rózsa üdvözlendő „perspektívaváltással” stilizálja, mintegy visszatérésként az elméleti rendszer dimenziójába az egzoterikus körszemle után, holott korábban épp a két szemlélet- és kifejtésmód egységét hangsúlyozta. Pedig egyébként jól követhetően rekonstruálja Hegel megbékélést illető nézeteinek alakulását. A *Jogfilozófia* előszavát és utolsó paragrafusait összevetve pedig világossá teszi a megbékélés-kultúra határait: a „tudáshoz való jog” dacára nem feltétlenül tanul az ember a történelemből mint a megbékélés történetéből *sem*, a gondolkodás felhalmozódott potenciálját a művelődésben érvényesítve sem határozhatja meg az egyes ember gyakorlati magatartásának normáit a megbékélés kultúrája mint a történelem trendje. S e kultúra történelmi kibontakozásával, szétterülésével párhuzamos elerőtlenedése nemcsak odakint, a történelmi világban zajlik, hanem Hegel filozófiáján belül is. Rózsa részletesen – a nem professzionális olvasó számára túlságosan is részletezően – követi nyomon a megbékélés-elv státusának, súlyának változását a hegeli rendszer egészében, megállapítva, hogy tendenciájában „a húszas évek közepétől kezdve változás figyelhető meg a *Vallásfilozófiai előadásokban*, amelynek során a megbékélés a rendszer spekulatív pozíciójának megerősödésével párhuzamosan fokozatosan kiüresedett” (46. old.).

A kötet legkidolgozottabb fejezetei éppen azok, amelyekben a szerző Hegel esztétikájának és vallásfilozófiájának példáján mutatja be a megbékélés-elv teherbíró képességét és határát. A megbékélést mint művészet-filozófiai projektet megvizsgálja az 1820/21-es *Esztétikában*, tematizálása hiányának okait az 1823-as művészetfilozófiában, külön hangsúlyt helyezve a római szatíra műfajának és a modern drámának az elemzésére. Az *Esztétika* keretében látja kifejtettnek a megbékélés úgynevezett erős értel-

mezését, mely az arisztotelészi katarzisz-elv „tragikus megbékélésként” való modern átértelmezéséhez vezet el: a modern drámában a tragikus megbékélés éppen a klasszikus tragikum eltűnését, az énazonosság problematikusságát, az individuum belső világának kollízióit s feloldhatatlanságukat a művészet közegeiben („csak fájdalmas”, csak benső megbékélés), végső soron a művészet krízisjelenségeit hozza felszínre. Hegel végső szava a művészetben lehetséges megbékélésről „az érdekeknek az a kibékülése, mely a polgári világnak a művészet fölött aratott győzelmét jeleníti meg, amelyben a megbékélés funkciója megváltozik: a megbékélés a társadalomfilozófia témájává válik, a társadalomfilozófiailag és szociálpszichológiailag leírható magatartás modelljévé, s egyben a művelődés feladatává, amelyhez a polgári társadalomban külön helyi érték járul” (427. old.). Valóban, a megbékélés gyakorlati aspektusai Hegel szerint kivételnek a művészetből: a lovag, miután a szerelem eszményével és a világjobbítás vágyával kilovagolt a világba, ütközetei után végül beilleszkedik az objektív világba és a családba, melyben idealizált asszonya „nem jobb, mint az összes többi”.

A művészetben belüli megbékélés kudarca után Hegel fontolóra veszi a megbékélés esélyeit a vallásfilozófia keretén belül is: milyen azonosulási lehetőségeket nyújt a modern vallásosság az egyénnek, és hogyan illeszthető be a megbékélés alapelve egy olyan filozófiai rendszerbe, melynek vallásfilozófiai része nem hagyományos metafizikai-teológiai problémákkal foglalkozik, hanem a modern emberlét egzisztenciális dimenziói, gyakorlati életviszonyai érdeklik. A hangsúly itt a vallás világi-kulturális funkcióin, a „tudatos életnek” mint az abszolútum folyamatának tudatosításán van, amit Hegel a modern létezés feltételei közé sorol. Rózsa Erzsébet elkerüli azt a buktatót, hogy a megbékélés kategóriájának vizsgálatát csak az abszolút szellemre vagy Hegel szűk értelemben vett vallásfilozófiájára vonatkoztassa. „Hegel törekvése az, hogy a kereszténység problematikáját mint a vallás egy fokát és történeti kultúrát visszavezesse az újkor

elvére, »a végtelenül szabad szubjektivitás«-ra» (476. old.). A kereszténység és a modern világ ellentétessége nem nyerhet „tökéletes” feloldást; a hegeli megbékélés-felfogás fokozatosan eltolódik a „gondolatokban való megbékélés” formulája felé, s a vallási megbékélést is a modern emberi élet kontextusában értelmezi: az Istenről való tudás jogaként, az érzés és képzet közege helyett a konkrét fogalom és a vele járó egyetemesség igényként – lévén az ész „a róza a jelen keresztjében”. Az Istenhez való egyedi viszony, az „ész kereszténysége” in-tegrálódik az újkor kultúrájába (505. old.). A képzet fogyatékosága, melyben a vallási tudat osztozik a mindennapi tudattal, a modern lét-feltételek közepette elkerülhetetlenül az öntudatos, ésszerű és reflektált magatartás kereséséhez és a „fogalomba meneküléshez” vezet, ami megpecsételi a megbékélés sorsát is a vallás közegében. A modern vallásosság a tudományos tudás kiterjesztése és az Istenről való tudás körének beszűkülése között ingadozik. A véges és a végtelen tudat harca magában az Énben zajlik, s a szélsőségek hol érintkeznek, hol szétválnak, de az empirikus Én nem tud az Istenhez való viszonyban valódi megbékélt magatartást érvényre juttatni; a beteljesületlen megbékélés felismerése a filozófiára marad. Az e világi szférában igényelt, az individuumot visszaigazoló viselkedési mintát csak a filozófia gondolati instrumentáriuma teszi lehetővé, ha ellentmondásosan is, mivel a vallástól eltérően nem mindenki számára kínál kiutat, és ezt nem tartalmilag rögzíthető normák révén teszi. Hegel szerint az emberi létezés feloldhatatlan ellentmondásokkal terhelt, s még az Istenhez való gondolkodó viszonyban is csak a korlátozott megbékélésnek van esélye. Rózsa Erzsébet elemzése világossá teszi: „a vallásnak ebben a kontrasztban, e legnagyobb szétválás előtt van azonnagságeremtő feladata, így az Istenrel való igazi megbékélést motiváló funkciója. De ez a feladat és funkció belül marad annak a szférának a határain, amely a vasárnap magatartásához tartozik” (539. old.) – a megbékélés keskeny ösvénye csak a gondolkodó megismerés vezetésével járható.

A megbékélési aktus végső helye Hegelnél a fogalom, még ha a megszűntetve megőrzés metafizikai jelentésszintjéhez képest a megbékélés a maga metaforikus-szemléletes jellegével közelebb áll is a közvetlen életgyakorlathoz. A fogalom a vallást is fogalmivá teszi, kiemeli saját közegéből a prózai praxisba és az elvont gondolatba.

A modern ember életének megke-
rülhetetlen komponense Hegelnél az így átértelmezett vallásosság mint a „gyülekezet szellemének” bekepeződése (Ein-Bildung) a világiságba. Ha a vallás elkülönülten nem képes is a szellem legmagasabb szükségletét betölteni, a filozófiának továbbadott szubsztanciális tartalma beleformálódik a társadalom valóságába (a Hegel-tanítvány Rothe 1837-ben be is vezeti a „szekularizálódás” kultúrtörténeti fogalmát a vallási szubsztancia feloldódására a világban, megkülönböztetve a „szekularizáció” államjogi fogalmától). De a megbékélés a mindent átfogó spekulatív ész privilégiumává válik; a kezdetben széles értelmezési horizont a hegeli életmű végére a megbékélés tartalmát tekintve elszegényedik, funkciója beszűkül. Rózsa Erzsébet is szomorúan állapítja meg, hogy a megbékélés mint csak az ész által tudott aktus végül egy spekulatív leszűkítő eljárás áldozatául esik („A megbékélés a filozófia. A filozófia ennyiben teológia” – írja Hegel), visszavevődik a vallásosságnak a modern erkölcsi világ konstitúciós feltételeibe való korábbi (1821) beágyazottsága, s a megbékélés-elemzés gazdag rétegzettsége inflálódik a spekulatív-vallás-filozófiai átértelmezés során.

Értékelésével alapján egyetértő és a szokványos Hegel-értelmező sztereotípiákat lebontó törekvését üdvözlő olvasója csak annak örült volna még jobban, ha felismeréseit jóval tömörebben, és az – idézhetetlenül számos – átfedést mellőzve, önismétlések nélkül fejtette volna ki. Így azonban különösen a metodológiai fejtegetéseket magában foglaló fejezet, de a kötet többi része is (a többdimenzionalitásnak, a kontextualizálásnak keveset mondón elvont, ismételt hangsúlyozásával) nem a táguló körökben egyre termékenyebb tárgyszerűség élményét kelti, hanem inkább az el-elakadó le-

meztű által megszólaltatott, önmagában elmélyülő hang képzetét. Ez nemegyszer próbára teszi az egyébként is túl részletezőre sikerült, elnyújtott elemzés olvasójának lankadó türelmét. Hiányoltam viszont például a szerző indoklását az életvilág-fogalom alkalmazhatóságáról, egy összefoglaló zárófejezetet ezen újabb Hegel-rekonstrukció konkrét, időszerű tanulságairól, s nem utolsósorban egy tárgymutatót és válogatott bibliográfiát. Bár lehet, hogy a meggyőző aktualizálást a szerző számára is megnehezíti az a paradox belátás, amit a megbékélés-szempon-tú Hegel-értelmezés számomra sugall: ha úgy tanulunk Hegeltől, ahogy Hegel szerint a történelemből nem lehet, akkor felismerjük: mi mást is tehetne a ma embere, mint hogy megbékél azzal, hogy nem lehetséges megbékélés. Merthogy a megbékélés: élés-bélés.

CSIKÓS ELLA

Minden filozófia „nyelvkritika” I–II.

**Nyelvfilozófia
Locke-tól
Kierkegaard-ig
Szerk.:
Neumer Katalin**

*Gondolat, Budapest, 2004. 226 old.,
2850 Ft*

**Analitikus filozófia
és fenomenológia
Szerk.:
Neumer Katalin,
Laki János**

*Gondolat, Budapest, 2004. 242 old.,
2850 Ft*

Noha Weiss János Schleiermacher-tanulmánya a XVIII. századi populáris filozófiáról állapítja meg, hogy „a retorika [...] elnyomta a hermeneutikát (I. köt., 156. old.), talán nem alaptalan ezt a filozófia jelen korszakára is vonatkoztatni. „Minden szépművészet és tudomány – idézi Weiss Schleiermachert – azzal foglalkozik, hogy a gondolatokat vagy az érzéseket [...] jelekkel fejezze ki, és így mind egyiknek lesz egy bizonyos stílusa.” (154. old.) Ez igaz a filozófiára is; sőt mára a filozófia köztudottan egyre kevésbé szakterületek vagy pozíciók, sokkal inkább stílus szerint polarizálódik. Ennek eredménye az a sematizmus, amely néhány évtizede már két önálló – saját autoritásokkal, egymásra alig reflektáló folyóiratokkal, egymástól elkülönült tanszékekkel rendelkező – diszciplínaként kezeli az analitikus és a „kontinentálisnak” nevezett filozófiát. Az analitikus filozófia körét többé-kevésbé rögzíti módszere és hagyománya. A „kontinentális” filozófiába sorolódik minden, ami művelői szerint filozófia, ugyanakkor a magukat analitikusnak tartó szerzők szerint nem analitikus.

A hermeneutika, a megértésre irányuló vizsgálódás általános filozófiai feladatból holmi befelé forduló irányzattá degradálódott. Az analitikus filozófia viszonya a nem analitikus szerzőkhöz a saját szempontjai számára érdekes problémák és megoldási módszerek kiragadásában áll, míg az európai kontinens mai irányzatai többnyire a hagyomány átértelmezését tekintik a legcélravezetőbbnek. Az analitikus filozófia a stílus (a módszertan) egységesítésére törekedett, ám ugyanúgy, mint Schleiermacher szerint annak idején a hermeneutika esetében, „a retorikai aspektusok elfojtása tartalmi elszegényedéshez vezetett” (155. old.). A retorikával szemben támasztott pluralitásigényével viszont a kontinentális filozófia azon az áron tett szert tartalmi gazdagságra, hogy nyelvezete szinte a teljes fordíthatatlanságig pluralizálódott.

Az elmúlt háromszáz év majdnem minden jelentős filozófusára kiterő, kétkötetes *Minden filozófia „nyelvkritika”* szerkesztői és igen tekintélyes szerzői gárdája szembefordul ezzel az elválasztással. A honi filozófiai ha-

gyománynak – a „kontinentális” hermeneutikától nyilván nem független – történeti irányultságára építkezve amellet teszi le a garast, hogy a megértésre való törekvés nélkül önértelemezésünk is gyenge lábakon áll. A kötetekben szereplő elemzések voltaképpen önálló esettanulmányok; első pillantásra alig van köztük kapcsolódási pont. A két szerkesztői előszó azonban nyilvánvalóvá teszi a célt, amelyet az egyes írások példázni hivatottak. Az első kötet tanulsága az, hogy a nyelvfilozófiai paradigma előtérbe kerülése nem törésszerű fordulópont a XIX–XX. század fordulóján, hanem (legalább) Locke-ig visszavezethető, folyamatos és mindvégig jelen lévő témák fokozatos kibontásának az eredménye. A második kötet pedig közvetve amellet érvel, hogy az analitikus filozófia és a fenomenológiai hagyomány a XX. században számos ponton, a nyelvfilozófiai megközelítésmódok függvényében, párhuzamosan tárgyalt igen hasonló problémákat. Ennek alapján inkább a köztük húzódó szakadék lehet furcsa, ami javarészt a schleiermacheri értelemben vett *retorikai* különbözőségnek tudható be: logikai-tudományos módszer és költői-világ-nézeti filozofálás különbségének. Ez a retorikai különbség pedig áthidalható, ha a különböző retorikájú filozófiák között a hermeneutika, a (kölcsonos) megértés hidjait építjük.

Az ikerkötetek legfőbb érdeme a szerkesztői intenció. E gondosan összeállított tanulmánygyűjtemények szinte hibátlanul ötvözik a dicséretesen szerény törekvesség és a dicséretesen perspektivikus koncepciózusság erőit. Ha a megvalósítás terén persze vannak is kivetnivalóim, feltétlenül üdvözlendőnek tartom a vállalkozást.

Az első kötet Locke-tól Kierkegaard-ig villant fel pillanatképeket a nyelvfilozófia történetéből, felfogható egyetlen, tucatnyi példával alátámasztott indirekt érvként az analitikus filozófia hagyományellenességével szemben. A körvonalazódó, igen meggyőző kép alapján a XX. század „nyelvi fordulata” inkább hangsúlytolódás, semmint tematikus törés eredménye volt. Az angolszász filozófusok által hangoztatott álláspont, hogy a (nyelv)filozófia története Fre-

gével kezdődik – netán Locke, Hume vagy Mill nézetei afféle előtörténetként szolgálhatnak –, már csak azért sem tartható, mert a kötetben tárgyalt szerzők némelyike éppen az analitikus nyelvfelfogás(ok) egyes alapvetéseit előlegezte meg.

Locke nyelvfilozófiájának relevanciáját talán nem kell hangsúlyoznom; Forrai Gábor tanulmánya mindenestre több, közhelyként ismételt félreértést oszlat el a dolgok, ideák és szavak közötti viszonyról, illetve a jelentések nyilvánosságával kapcsolatban. Vitatja, hogy Locke a gondolkodást és a nyelvet élesen elkülönítve úgy képzelte volna el a kommunikációt, mintha a beszélő nyelvi borítékokban továbbítaná privát ideáit a hallgatóhoz, aki azt felbontva értesül arról, mit is akar a másik. Locke – derül ki Forrai elemzéséből – a nyelvet és gondolkodást nem tartja egymástól függetlennek. (33. old.) Az ideák nem privát, független entitások; kommunikációs zavarokat az okoz, ha a „jelentések függetlenednek a dolgoktól és mások jelentéseitől” (43. old.). A Locke ellen megfogalmazott vádak csak annyiban jogosak, hogy ismeret-elméletének fogalmi kerete nehezkessé teszi a szavak és ideák közötti viszony pontos tematizálását.

Miután (legkésőbb) Locke felvetette nyelv és gondolkodás viszonyának problémáját, a nyelvfilozófia néhány fontos kérdése a filozófusok érdeklődésének középpontjába került. Mint Neumer Katalin bevezető tanulmánya is sejteti, a természettudományok matematizálódó nyelve is legalább részben az univerzális nyelv megteremtését célzó nyelvfilozófiai indíttatásnak köszönheti a létét. Ez a program számos hasonlóságot mutat mind Frege és Russell formalizáló törekvéseivel, mind a neopozitivisták azon vágyával, hogy valamennyi tudomány egységes fizikalista nyelven szólaljon meg. Leibniznek az analitikusok ideális nyelvet megelőlegező elképzelését Tőzsér János taglalja; olvasatát két Leibniz- és egy Descartes-szemelvény is támogatja, Schmal Dániel fordításában. (A kötetek az elemzések mellett néhány, eddig magyarul nem kiadott, gyakran csak nehezen hozzáférhető primer szöveget is tartalmaznak mintegy közvetlen textuá-

lis evidenciákként a rájuk hivatkozó elemzésekhez.) Winfried Franzen Herder-értelmezéséből pedig – melyhez szintén tartozik egy Herder-szöveg Neumer Katalin és Rathmann János tolmácsolásában – az derül ki, hogy a filozófia mint a mindennapi nyelv elemzése eredetileg Herder gondolata. Herder – a prekritikai Kantra támaszkodva – éppen a köznap nyelv fogalmi elemzésének értelmében tartja a filozófiát, szemben mondjuk a matematikával, analitikus tudománynak. (106–108. old.) Ez nyilván a XX. század közepe táján főként Nagy-Britanniában felvirágzó *ordinary language philosophy* áramlatának krédójára rimel, s ha hozzávesszük a Leibniz és a korai analitikus filozófia között Tözsér nyomán vonható párhuzamot, azt mondhatjuk, hogy Leibniz és Herder munkássága – legalábbis e programmatikus szinten – a nyelvanalitikus hagyomány két fő irányának célkitűzéseit már jóval az analitikus iskolák kialakulása előtt megelőlegezte.

A kötet tanulmányainak másik része talán még érdekesebb eredményekre vezet – éppen annak folytán, hogy a nyelvfilozófia kérdéseit nem hagyományosan, az ismeretelmélet–elmefilozófia–tudományfilozófia háromszög valamely csúcsának függvényében értelmezi. Így nem csupán a nyelvi elemzés módszertani szerepéről esik szó, hanem a nyelvfilozófia és a többi (korabeli) filozófiai részterület közötti tematikai kontinuitásról is.

Locke és Leibniz vitájában – mint Boros Gábornak a nyelvet morálfilozófiai kontextusba helyező tanulmányából kiderül – a nyelv szerepe nem pusztán metodológiai (mint többnyire az etika modern nyelvfilozófiai megközelítéseiben): a vita elsődleges tétje az erkölcsi és a nyelvi relativizmus kapcsolata. Leibniz e téren sem enged univerzalista felfogásából; Locke ellenben úgy véli, hogy Isten törvényei mellett van számos, „pusztán” társadalmilag szabályozott norma is.

A nyelv keletkezésének történelem-, illetve társadalomfilozófiai megközelítését taglalja Kelemen János Vico és Rousseau nyomán (utóbbtól részleteket is olvashatunk az *Esszé a nyelvek eredetéről* című mun-

kából, Lőrinszky Ildikó fordításában). A nyelv mitikus magyarázatokba hajló historikus leírása a nyelvanalízis mint univerzális módszer közvetett kritikája: a nyelv genezisének (avagy evolúciójának) kérdésére az analitikus *clare et distincte* módszer mindeddig alkalmatlannak bizonyult; e területen hipotéziseink igencsak híján vannak mind a fogalmi, mind az empirikus igazolhatóságnak. Nem véletlen tehát, hogy a történelem filozófiájának jutott talán a legmostohább sors az analitikus iskolában, s a korai analitikus, reduktív történelemfelfogásokat bírálva csak később kezdett kibontakozni – főként a nálunk inkább művészetfilozófusként ismert Arthur C. Danto munkáiban.

A nyelv szerepének ontológiai-teológiai vonatkozásait Gyenge Zoltán Kierkegaard egzisztencializmusában tárja fel, ahol a két terület között az ironia mint a közlés módszere és annak egzisztenciális aspektusa közvetít. Szemben a mitikus-képi és dialektikus-fogalmi közléssel, az ironia a semmire irányuló módszer, amely azonban nem egyszerűen eredménytelen, hanem negatív eredményre vezet, mint Platón apologikus dialógusaiban. Az ontológia vonatkozásában ez teremti meg a nemtudás tudása és a szabadság közötti kapcsolatot, amire egyébként már Kierkegaard első számú mumusa, Hegel felhívja a figyelmet.

Hegel gondolkodásának nyelvfilozófiai vonatkozásairól esztétikája kapcsán esik több szó; Makk Norbert a művészet nyelvét az önálló jelentéshordozó szimbólumok és a jelek mint önkényes jelentéshordozók közötti skálán helyezi el. Hegel „az abszolútum nyelvi kifejezésének megoldásaként magának a nyelvnek a működését változtatja meg” (121. old.): az eszme önközvetítő fokozatainak egyike a szellem művészeti tevékenysége, s így „a műalkotás speciális értelemben *jel-szerű alakzat*”, bár a jelrendszer itt nyilván „nem a szubjektumok közötti nyelvet, a végességen belül maradó közvetítést hozza létre, hanem a műalkotásban a végtelen lép elő” (145–146. old.). Mivel a szellem eleveensége folytán a művészet az „abszolút eszme *végtelen* önközvetítése” (128. old.), Makk értelmezésében

Hegel elkerüli a „művészet vége”-elképzeléssel kapcsolatos vádak.

Weiss János már idézett munkájában Novalis és Schleiermacher művészetfilozófiájának a retorikaitól a retrospektív/hermeneutikai felé való elmozdulását elemzi. Az írott alkotásokra fókuszáló műelemzésből adódik számukra művészet- és nyelvfilozófia szoros kapcsolata. A retorika teremtmény mozzanatához a hermeneutika értelmező mozzanatának kell társulnia, melynek feladata éppen a retorikai eszköztár feltárása. Weiss szeméreteti Schleiermachernak, hogy túlsúlyba került nála a hermeneutikai dimenzió. Ez persze tény, és valószínűleg hasonló okokra vezethető vissza, mint a jelen kötetek hermeneutikai indíttatása: a szembefordulás a retorikus trenddel.

A schleiermacheri dilemma ugyanis is a következő: vagy másodlagossá válnunk, azaz hermeneutikát művelünk, vagy steril stilisztává, hogy megőrizhessük retorikusságunkat – stílusbeli eredetiségünket, tartalmi újszerűségünket. E dilemmára a kontinensen számos, a hagyományhoz való kétféle viszonyt eltérő mértékben ötvöző megoldás születik, s ez is közrejátszik abban, hogy a „kontinentális” filozófia sokkal kevésbé tekinthető egységes szellemi áramlatnak, mint az analitikus, amely a múlthoz való viszony problémáját többnyire egyszerűen negligálja, és a múlt filozófusait kortárs vitapartnerként kezeli.

Ezért tűnhet úgy, hogy az analitikus filozófia gyökerei sokkal markánsabban kirajzolódnak a kötet tanulmányaiban, noha számszerűen a kontinentális filozófia elődeinek számító szerzők vannak túlsúlyban. Az analitikus nyelvfilozófia néhány módszertani alapelvének megelőlegezését feltárva valóban egyértelműen körvonalozódik a fregei trend fő csapásiránya Locke, Leibniz és Herder tárgyalása során. Kontinentális oldalon ugyanaz a dolog természetéből fakadóan nem várhatjuk el; viszont az ide vonatkozó tanulmányok igen meggyőző és szemléletes pillanatképeket villantanak fel e hagyomány előtörténetének nem elhanyagolható nyelvfilozófiai problémáiról.

Annál szembetűnőbb az egyensúly hiánya a második, a XX. század

nyelvfilozófiáját tárgyaló kötetben, amely szintén primer szövegek fordításainak és értelmezéseinek a gyűjteménye, jóllehet a fordítások (egy Mauthner-írás Kelemen Pál tolmácsolásában, valamint egy-egy Ryle- és Stuart Hampshire-tanulmány Laki János fordításában) kevésbé szorosan kapcsolódnak az értelmező tanulmányokhoz, mint az első kötetben. A kötet témáját tekintve az analitikus és a fenomenológiai hagyományt tárgyaló munkákból áll, bár találhatók benne besorolhatatlan vagy éppen séggel a két hagyomány közti kontinuitást illusztráló szövegek is. A kivételekre Neumer Katalin tanulmánya az egyik példa, amelyben olyan, többnyire a kontinentálisok által tárgyalt, de az analitikus filozófia számára is releváns témák kerülnek terítékre, mint a szisztematikusság és organikusság kérdése, s ennek kapcsán a kontextusfüggőség problémája – egy hol kontinentálisnak, hol analitikusnak tartott szerző, a kései Wittgenstein gondolkodásában. Miután Wittgensteinnek éppen a rendszerességet hiányolva szentel az utóbbi időben kevesebb figyelmet az analitikus filozófia, e kérdéseknek a kötet szempontjából is szisztematikus jelentősége van: szisztematikus és organikus különbsége alkalmasnak tűnik az analitikus és a kontinentális rendszeresség eltéréseinek kifejtésére is.

A hagyományok között közvetít Lehmann Miklós tanulmánya is, amely Wittgenstein némely, főként a természetes nyelv filozófiai státusára vonatkozó meglátását Heideggerével összevetve csatlakozik egy immáron kiterjedt értelmezői kör programjához. Kovács Gábornak a két világháború közti nemzetkarakterológiákról szóló munkáját is nehézkes volna az analitikus-kontinentális felosztásban elhelyezni. Az általános áttekintés után főként Karácsony Sándorral foglalkozik, akinek antiesszenciális nyelvfilozófiai felfogása az analitikusokéra emlékeztethet, noha maga a téma és narratív megformáltsága inkább kontinentálisnak tekinthető.

Az analitikusokról szóló tanulmányok sorát két Frege-értelmezés nyitja meg. Farkas János László szerint Frege klasszikus megkülönböztetésének jelentés (*Bedeutung*) és jelöl

(*Sinn*) között csak egy harmadik fogalom, a tágabb konnotációkat hordozó „értelme” függvényében van értelme. Farkas János a fordítás problémáiból kiindulva igen alapvető interpretációs-teoretikus problémára is rámutat: a két kulcsfogalom között a leglényegesebb különbség az, hogy az előbbi tartalmazza az adott dolog „*adva lételenek módját*” (43. old., eredeti kiemelés); a jelentés-jelöllet pár sokkal inkább angolszász, mint fregei. Jelentés és értelem különbsége mint az adothoz való hozzáférés *módjának* kérdése egyfajta kontextusérzékenységet involvál. A kontextusérzékenység az indexikusok problémájaként bukkan fel Farkas Katalin tanulmányában, amelynek központi kérdése, hogy egy indexikus jelentése „megragadható-e a kontextusból kilépve” (67. old.). A problémacentrikus megközelítés számos erényét csillogtató tanulmány „feloldatlan feszültséget” (68. old.) sejt Frege elméletében. Igen fontos, távolabb mutató konzekvenciaként elmondható: alaptalan az analitikusokat gyakran érő vád, hogy teljesen érzéketlenek a valamely perspektíván kívül/belül való elhelyezkedés kérdéseire; legfeljebb a tematizálás módjában vannak eltérések a kontinentális metódusokhoz képest.

Ambros Gergely és Demeter Tamás írásai időben mintegy közrefogják az analitikus filozófiának a nyelvfilozófiát a *prima philosophia* rangjára emelő szakaszát. A Bécsi Kör programjának egyik középponti eleme volt a metafizikai problémák visszavezetése nyelvi félreértésekre, ám a program korlátaival már meghirdetői (Ambrus tanulmányában kiemelten: Carnap és Feigl) is szembesültek. A metafizika legitimitásának újra elismerése nem vonja szükségképpen maga után légvárak építését; Demeter a nyelvi konvenciók naturalista megközelítéseiről kimutatja, hogy megőrzik a módszertani redukcionizmust mint az elméletek gazdaságossági szempontból kívánatos elemét. Az ilyesfajta redukcionizmus mind-addig járható út, amíg a hatókörét nem abszolutizálják.

A kötet címe dicséretes szerénységgel a „kontinentális” filozófiát a fenomenológiára szűkíti; az óceánon inneni filozófusok közül a fenomenoló-

giára legalábbis építő Heidegger mellett Husserl a leghangsúlyosabb szerző. Lukács Marianna – gondolatmenetét igen izgalmas, noha többnyire válasz nélkül hagyott *kérdések* láncára fűzve – arra mutat rá, hogy a husserli fenomenológia egyik alapvető hozadéka az a kantianus tézis, miszerint minden, ami észleleti, *már* jelentéssel bír, így a nyelvfilozófia nem választható el az ismeretelmélettől (és viszont).

Tanulságos volna figyelembe venni az analitikusok újabb keletű érdeklődését Husserl (és persze Brentano) *intencionalitás*ra (s nem a nyelvre) vonatkozó elképzelései iránt – méghozzá az iskola azon berkeiben, ahol a nyelvnek immáron nem pusztán az episztemikus, de módszertani prioritását is megkérdőjelezzük. Nyilván nem véletlen, hogy a közvetlen nyelvfilozófiai vizsgálódásokra Mezei Balázs (143. old.) és Schwendtner Tibor (140. old.) szerint sem hajló Husserl gondolatai az elme-, és nem a nyelvfilozófia keretei között kezdenek átszívároggni a tengerentúli diskurzusokba.

Heidegger esetében már maradéktalanul érvényes Schwendtner Tibor állítása: a „fenomenológia kiindulópontja tehát a nyelvvel szembeni gyanakvás, első lépése pedig a radikális kritika a nyelvi módon adottal kapcsolatban” (129. old.), s az sem alaptalan, ahogyan Laki János bevezetője egyenesen a carnapi módszerrel állítja *párhuzamba* Heidegger nyelvi destrukcionizmusát (17–18. old.). A fenomenológia nyelvhez közelítő tendenciája azonban itt meg is törik. Mezei Balázs Gadamer nyomán meg is jegyzi, hogy „a fenomenológia jelentős pontokon hozzájárult a nyelvfilozófia kialakulásához, noha az első fenomenológusok kérdésfeltevésének középpontjában nem a nyelv állt” (143. old.). S bár a „fenomenológia nyelvfilozófiai érdeklődése a hermeneutikai irányzatokban teljesedett ki” (uo.), maga mégsem a nyelv iránt érzékenyebb Ricoeur vagy Gadamer, hanem – Husserl és Heidegger mellett – Merleau-Pontyt, Levinast és Michel Henryt tárgyalja. Végül elismeri, hogy mindebből nem jött létre „rendszeres, átfogó fenomenológiai nyelvfilozófia” (157. old.). Így azt a gyanúmat nem oszlatja el, hogy a szűk értelemben vett fenomenológia nem

biztosít elégséges alapot ahhoz, hogy néhány felszíni hasonlóságon túl párhuzamba állítsuk az analitikus nyelvfilozófiával, s a kapcsolatok – éppen a nyelvfilozófia vonatkozásában – bizony töredékesek és parciálisak.

A szerkesztői szándékkal ellentétben a kötetből az derül ki, hogy a fenomenológia flörtje a nyelvfilozófiával érintőlegesen – ahhoz képest legalábbis mindenképpen, amit Laki János előszava ígér – egyébiránt teljesen meggyőző – utalásaival a számos párhuzamra. A nyelvfilozófiai dominancia az óceánon innen elsősorban a hermeneutikában és a posztstrukturalizmusban/dekonstrukcióban figyelhető meg; féltő, hogy a kötet e párhuzamok kiaknázásának elmulasztása miatt kevésbé sikeres, mint az első. A tanulmányok alapján úgy tűnik, hogy a XX. század során átmenetileg közeledtek ugyan egymáshoz, de erre éppen a legutóbbi évek-évtizedekből nem szerepelnek további példák. A kötet persze nem sorolhatott fel minden példát, csakhogy Demeter és Mezei éppen az *ellenpéldákat* hangsúlyozza a Wittgenstein és Heidegger utáni időszakban, holott a közeledés illusztrálására is bőven volna lehetőség.

Laki János szerint a kötet annak a „folyamatnak kíván részévé válni”, amelyben „a két irányzat között az utóbbi évtizedben megindult a dialógus” (33. old.). Ezt a közeledést azonban, noha véleményem szerint kimutatható, az esettanulmányok nem igazolják. Az analitikus filozófiáról eddig is tudtuk, hogy javarészt nyelvi orientáltságú, a fenomenológiáról meg eztán sem fogjuk gondolni. A második kötet így megmarad egy igen színvonalas kortárs filozófiai tanulmánygyűjteménynek – kár, mert ennél többnek ígérkezett.

A hermeneutika tárgyalásának elmaradása már csak azért is hiányérzetet kelt, mert az ikerkötet szempontjából is releváns lett volna. „Gadamer arra hívja fel a figyelmet, hogy a megértés eredményeként nem marad túlünk elkülönített a megértendő személy saját horizontja, de nem kell saját előzetes ítéleteinket sem elfogadnunk, hanem azokat éppenséggel magunkkal kell vinni az értelmezésbe ahhoz, hogy létrejöjjön a megértés mint

az egyszeri, sajátos kommunikációs helyzethez kapcsolódó közös teljesítmény” (27. old.) – írja Laki. Az ilyen megértés teremthet kapcsolatot múlt és jelen hermeneutikája, illetve analitikus filozófia és fenomenológia között. Nem feltétlenül és nem is kizárólag a kortárs hermeneuták bemutatását hiányolom, az angolszászal rokon nyelvfilozófiai témák illusztrálására például a dekonstruktőrök munkái is alkalmasak. A „hermeneutika” itt sokkal inkább a „retorikával” kerül szembe; ennek értelmében a hermeneutika a stílus – a filozófiai nyelvhasználat – feltérképezésére irányul. Ezáltal válhat a vizsgálódás valóban a (filozófiai) nyelv kritikájává.

A logikai-tudományos és a költői-világnézeti filozófiák ellentéte könnyűszerrel oldható volna, ha többet olvasnánk egymás műveit analitikusok és kontinentálisok. Ehhez pedig arra van szükség, hogy a két hagyomány képviselői az övéktől eltérő tradícióban iskolázott filozófusok számára is érthető és érdekfeszítő formában közvetítsék rokonítható megfontolásait. Ennek a feltételnek az önmagukban zárt tanulmányok – különösen a második kötetben – csak részben tesznek eleget. Aki veszi a fáradságot, hogy végigolvassa a számára kevésbé ismert tradíció képviselőiről szóló írásokat is, számos érdekes megfontolásra, párhuzamra lelhet, melyeket talán közvetlenül is hasznosíthat saját szakterületén. Ez pedig már önmagában elégséges indok arra, hogy megértőek legyünk a két kötet úttörő szerepéhez képest elenyésző hiányosságai iránt.

DANKA ISTVÁN

Szellem és etika Szerk.: Molnár Attila Károly

A „100 ÉVES A PROTESTÁNS ETIKA” KONFERENCIA ELŐADÁSAI

*Századvég Kiadó, Budapest, 2005.
333 old., 3465 Ft*

2004 tavaszán a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézete

adott otthont a „100 éves a Protestáns etika” címmel megrendezett konferenciának, melynek előadásait a kötet tartalmazza. Kivételes társadalomtudósok munkái között is kevés tanulmány ismertsége fogható Max Webernek *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájához, amely először két részben látott napvilágot 1905-ben, a Weber szerkesztette *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ben.

Bár alcíme szerint a könyv centrális témája a protestantizmus etikájának weberi konstrukciója, a tizennégy szerző tanulmányainak horizontja sokkal tágasabb, sőt helyenként eklektikus. A tematikai heterogenitás ellenére pontosan észlelhetők a weberi társadalom- és kordiagnózis hangsúlyai. A továbbiakban a Weber munkássága egyes szakaszaiban központi szerephez jutó fogalmak és kérdések közül azokat veszem sorra, amelyeket a kötet szerzői kiemeltek.

Az első természetesen maga a protestáns etika. A közkeletű, ám téves értelmezések szerint a „Weber(i) tézis” a kapitalista gazdasági és világrend alapját a protestáns vallási etikában lelta fel. A tanulmányokból viszont kiderül, hogy sokkal többet állított vallási tények és gazdasági formációk kapcsolatánál. Weber célja ugyanis a modernitás megértése és szisztematikus leírása volt.

Weber vallásszociológiai vizsgálódásai a világtörténet lényegi jelenségeként határozzák meg a *racionalizáció* folyamatát. Még a mágikus indítékú cselekvéseket is tapasztalati szabályokhoz igazodó tevékenységként fogta fel. A nyugati vallásoknak és különösképp a protestantizmusnak kitüntetett jelentőséget tulajdonított a racionalizálódási processzusban. A kapitalizmus és a protestantizmus összefüggéseit elemző Weber a kálvinizmusban, valamint az angolszász puritán vallásosságban ismerte fel a tradicionális és érzelmi cselekvéssel szembehelyezkedő értékracionális, reflektív magatartás forrását. Az e világi teljesítményeket előtérbe helyező protestáns mentalitás az előrelátás, az önfegyelem és a távlatos kalkuláció aszketikus erőnyeit hirdette.

Megoszlanak a vélemények, hogy Weber elmélete megállja-e a helyét a

történeti tényekkel szembesítve. Tomka Miklós tanulmánya rámutat, hogy a *Protestáns etika* keletkezésében a személyes indíttatásnak és a családi örökségnek éppúgy meghatározó szerepe lehetett, mint a kortársak (Georg Simmel vagy Ernst Troeltsch) hatásának. Véleménye szerint a puritán-kálvinista örökségre fókuszáló munka alapján nem rekonstruálható bizonyossággal, mit is tekintett Weber a protestantizmus etikájának. Webernek azonban nem az volt a célja, hogy a protestantizmus etikáját leírja. Munkája nem dogmatikai elemzés és nem is egy folyamatosan változó éthosz történetének rekonstrukciója, hanem társadalmi jelenségek megértésének kísérlete volt.

Molnár Attila Károly is a „protestáns etika” azonosíthatóságát tartja problematikusnak. Weber dolgozata – értelmezése szerint – *ad hominem* válasz volt Werner Sombartnak *A modern kapitalizmus* című művére, aki a kapitalizmus szellemét jelentő polgári mentalitást, illetve a kapitalizmus kialakulását az európai zsidósághoz kötötte. Weber viszont jobbra a Richard Baxter írásai alapján elemzett XVII. századi puritanizmushoz. A szerző szerint a protestáns etikát a puritanizmusra redukáló Weber figyelmét elkerülte, hogy az élet tudatos alakítására törekvő aszkézis a katolicizmustól sem volt teljességgel idegen. Molnár szerint az e világi aszkézis etikája sokkal inkább a jezsuita gondolkodás teljesítménye volt, így a puritanizmus etikája a tomista-katolikus kazuisztika protestáns változatának tekinthető. A Jézus Társaság létrehívása azonban nem a protestantizmussal párhuzamos, vagyis attól független jelenség volt, hanem éppen sággal a protestantizmus kihívására adott válaszként az ellenreformáció szerves része.

Az e világi életben a kiválasztottság jeleit a szisztematikusan cselekvéssel kereső protestáns etika nemritkán egyoldalú értelmezésére fókuszál Brandt Juliane tanulmánya. Az eleve elrendelés doktrínáját tudatos vállalkozói szellembe fordító protestáns képe különösen problematikus a közép-európai társadalomfejlődés kontextusában. Bár Magyarországon a kezdetek óta meghatározó volt a kálvini refor-

máció jelenléte, és kultúraformáló hatása ösztönzően hatott a magyar szellemi és gazdasági élet változásaira is, a hazai protestánsok gazdasági aktivitásának adatai mégsem illeszkednek Weber elképzeléseihez. Jóllehet Weber úgy látta, hogy a kálvinizmus és a kapitalizmus érintkezése mindenütt megvolt, de a *Protestáns etika*-ban olvasható megjegyzése szerint: „Értsd – természetesen – csak *akkor*, ha a tőkés fejlődés (objektív) lehetősége a szóban forgó területen *egyáltalán* adva volt.” (Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Bp., 1983. 38. old., 15. jegyzet)

A magyar valóság és az ideáltipikus protestáns gazdasági ethosz viszonyáról tanulságos képet adott Kupa László, amikor Szekfű Gyulának egy mára csaknem elfeledett művével vetette össze a *Protestáns etikát*. *A magyar bortermelő lelki alkata* című könyvében Szekfű a magyar fejlődés és történelem problematikus jellegét a sajátosan magyar habitus visszasszágaival magyarázta. Ezt a nemzeti büszkeségnek (vagy önámításnak) is fontos elemét alkotó ágazatot permanens válság sújtja, melynek okát nem a technikai feltételekben, nem a külső körülményekben kell keresni, hiszen azok legfeljebb tünetei egy sokkal lényegibb, a mélyben gyökerező magatartásnak vagy lelki alkatnak. Szekfű a magyar bortermelők attitűdjét „gazdasági indifferentizmusként” jellemezte: magatartásuk weberi értelemben tradicionális, hiszen nem törekszik a jövedelem maximalizálására, minimális teljesítmény és kényelmes tempó jellemzi. Az előállított termékek minősége gyenge, a kereskedelmi és a fogyasztói igények kielégítése a termelőnek jobbra közömbös. A célirányos technikák alkalmazásának hiánya az elődöktől örökölt szokásokhoz való ragaszkodással párosul. A „célirányos bánásmód” ezzel szembeállított szekfűi fogalma Kupa szerint a „kapitalizmus szellemével” rokonítható. Az analógia érvényessége természetesen korlátozott, hiszen Szekfű főleg a lelki-habituális dimenzió fontosságáról értekezett, míg Weber számára a történeti tényezők strukturális összefüggései jelentették a legfontosabb támpontot.

A világhoz való cselekvő odafordulás vallásos attitűdjéből ered a hivatás fogalma, amely kitüntetett szerepet játszott Weber tudomány- és politikaértelmezésében is. A protestantizmusban hivatássá váló munka kezdetben azon gondolat eredménye, amely „nem ismeri el az evilági erkölcsiség túlcitálását szerzetesi aszkézis révén, hanem kizárólag az evilági kötelességek teljesítésével törődik úgy, ahogyan ez megadatik az egyén egész életre szóló munkájában. E munka éppen ezért lesz »hivatássá«” – írja Weber a *Protestáns etika*-ban (id. kiad., 96. old.).

A modern társadalom és politikai közösség üzemszerű működéséhez a munka célirányos megszervezettségén kívül nagy szükség van racionalizált jogrendszerre és igazgatási tevékenységekre is. Karácsony András tanulmánya a nyugati kultúrában egyedülállóan tökéletesített jogintézmények és a vallási alapokból származott racionalizált életvezetés Weber által feltárt összefüggését mutatja be.

Cs. Kiss Lajos megkísérelte feltárni az összefüggéseket a protestáns etika és a modern, racionális tudomány szellemének kiformalódása között Weber két emlékezetes előadásának (*A tudomány mint hivatás, A politika mint hivatás*) elemzésével. A diákoknak tartott előadás egyrészt nemritkán a politikai próféta szerepét felöltő oktatói viselkedés megindokolt elutasítása, másrészt a tudomány mindenható, üdvözítő szerepét túldimenzionáló nézetekkel szemben fogant állásfoglalás szuggesztív összegzése volt. A kegyelmi állapot felismerésének lehetetlensége és a teljes elmagányosodás élménye a protestantizmusban oda vezetett, hogy csak a világi munkálkodás, így a hivatásban vállalt kötelességtudat adhatott fogódzót az egyénnek. A keresztény vallás protestáns racionalizációja így e világi erkölcsi kötelességgé alakította át az abszolút kötelességet: az Istentől eltávolító spekuláció helyett a vallási ösztönzést sem nélkülöző újkori tudomány a természetnek mint Isten művének a megismerésére törekszik. A világ varázstalanodását megcélzó értelem az empirikus világban igyekszik felismerni az isteni, transzcendens értelem tervét és akarátát. Weber kor-

szakos felismerése Cs. Kiss szerint az, hogy a felvilágosodás és a pozitívizmus illúzióinak szertefoszlásával a lét teljes megismerésének privilégiumára igényt tartó tudomány eszménye is érvényét veszítette. A tudomány a teljességgel világgá vált világ megszületését jelenti, ahol az egykoron a teremtő Isten vonásaival rokonított világot megragadni törekvő emberi intellektus tudathasadásos állapotba került. (A világhoz forduló modern ember meghasonlottságát mutatja ki Hidas Zoltán is Weber kultúrafogalmát vizsgáló tanulmányában.)

A tudomány torz önképére – miszerint a természetet megszabadítja a titkoktól, és az értelem által rendet visz a világba – sokan felfigyeltek. Eric Voegelin és Leo Strauss írásai több ponton is vitatják Weber tudományfelfogását. A kései Voegelin úgy látta, hogy a modern tudomány egy második, képzetes valósággal, mesterséges konstrukciókkal váltotta fel a természetes rend képzetét. Leo Strauss pedig azért bírálta fő műve, a *Természetjog és történelem* lapjain Weibert, mert az vitatta egy objektív rend létét. Lánczi András elemzéséből az is kiderül, hogy Strauss a nézetei „nihilista” következményei miatt kárhoztatta Weibert. Értelmezése szerint Weber úgy tekintett az észre, mint a tényeket „kívülről”, magaslesről szemlélő képződményre. Strauss úgy vélte, ez a tényeket és értékeket megkülönböztető nézet az objektív normák elvetését involválja, következményeiben pedig a jó és rossz elvi megkülönböztetésének a tagadását. A tudományt ténymegállapításokra korlátozó weberi imperatívusz kizárja, hogy a kutató értékelő megállapításokat tegyen, ami viszont a tudomány inkompetenciáját jelenti a végső, erkölcsi kérdések szférájában. Tények és értékek dichotóm elválasztásának létjogosultságát elemzi Némedi Dénes is a Putnam és Weber gondolatait összevető tanulmányában. Putnam az érték-tény dualizmus problematikuságát abban látja, hogy az érték-megállapításokat nemritkán a szubjektivitás szférájába utasítják a dichotómiát feltételező szerzők, így részben Weber is. Putnam viszont úgy véli, hogy az értékek megvitathatósága ez esetben kérdésessé válik, s a két

szféra szigorú elkülönítése akár a nyilvános kommunikációt és az érdemi vitákat is ellehetetleníti.

A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás művelői között a XX. század kezdetétől fogva sokan tanulmányozták a kapitalizmus jellegzetességeit, akár ismerték Weber korszakos protestantizmus-tanulmányát, akár nem. A feltehető, illetve már ismert hatástörténeti összefüggéseket, fogalmi és gondolati analógiákat tárja fel Halmos Károly, aki ifj. Leopold Lajos, Hajnal István és Hanák Péter műveiben követi nyomon Weber hatását. A múlt század első évtizedeiben a tőke természetét elemző Leopold a kapitalizmusnak sajátos szellemet, lelki motívumot tulajdonított. A piaczgazdaság mechanizmusában érvényesülő pszichológiai dimenziók közül kiemelt szerepet szánt a tranzakciókban részt vevő felek közötti bizalomnak, amely az ügyletek rendszeres ismétlődéséhez kötődik. Az üzleti interakciókban működő célirányos tevékenységekben a termelt készletek „uralkodnak”, de nem az érintettek kiszolgáltatottságának értelmében. A kooperációra készítő tőkés gazdálkodási forma ugyanis a szocializáció fontos ágense, amely tipikusan emberi alkotás. A világ varázstalanodásának weberi gondolata és Hajnal István modernitás-értelmezése is helyenként rokon, de egyértelmű analógiák nem azonosíthatók.

Weber az értelmiségi vallásosságának kétféle típusát különböztette meg. Az értelmiségi folyamatosan értelmet próbál tulajdonítani a világnak és saját életvitelének a világhoz való viszonyában. Ha ez a viszonyulás konfliktusba kerül a világgal, következménye a világtól való menekülés lesz. A lelki inségből származó megváltásvágy vallásossága elvont és szisztematikus, más esetekben viszont szekularizált vagy akár ateista formát is ölthet. A világból menekülő értelmiségi a világ etikai szempontú, forradalmi megváltoztatására is törekedhet, de nem az intézmények szférájában, hanem a személyiség bensőségességében, az erkölcsi átalakulásban.

Nagy J. Endre az etikai forradalom követőjének tartja Szekfű Gyulát éppen úgy, mint Szabó Ervint vagy Polányi Károlyt. Különös kreativitás és intel-

lektuális teljesítmény forrása lehet az a pozíció, amelyet Weber „pária-intellektualizmusként” jellemzett: a hátrányosan megkülönböztetett, a hierarchiából kirekesztett autodidakta vagy proletaroid értelmiségieknek az a kivételes lehetősége, hogy függetlenül legyenek a konvencióktól, s eredeti elméleteket alakítsanak ki a dolgok rendjéről. Nagy J. Endre ennek fényében vizsgálja Lukács György etikai idealizmusát bolsevik fordulata előtt, illetve Polányi Károly diagnózisait.

Lukács pályaképének fontos eleme volt személyes ismeretsége Weberrel az első világháborút megelőző években. Weber aurája ösztönzően hatott, sokszor fogódzót nyújthatott a fiatal Lukács számára. Saád József tanulmánya Weber magyar hatástörténetének összefüggéseiről a magyar félmúlt évtizedeit is áttekinti. Az 1960-as évek mérsékelt tudománypolitikai fordulata értelmében a szellemi teljesítmények pártossága felett örökődő illetékesek fokozatosan módosították a történeti materializmus monopóliumát hirdető hivatalos dogmát. Az időnként megengedő-paternalista, máskor represszív hatalom fenntartotta ugyan a hivatalos doktrína elsőségét, de az alternatívákat kereső elméletek közzétételét egyre kevésbé akadályozta meg. Az első magyar Weber-kiadásokban az olvasó lépten-nyomon szembesülhetett a bürokratizálódás, a kapitalizmus kialakulása vagy a társadalomszerkezet weberi elméletével. Az 1982-ben (korszerű) fordításban megjelent *Protestáns etika* számos további Weber-mű mellett szinte mentalitásformáló tényezővé vált a magyar társadalomtudományban. Weber munkáinak és irodalmának közvetítésében olyan neves kutatók vállaltak meghatározó szerepet, mint Józsa Péter, Bertalan László és Erdélyi Ágnes, de cselekvés- és uralomtipológiáját a kortárs hazai szociológusok, történészek és filozófusok egész sora alkalmazta és gondolta tovább.

A közelmúlt politikai eseményeit kommentáló szakértők és publicisták elemzéseiben egyre hangsúlyosabb az a divatos tézis, hogy a kilencvenes évektől a politikai vezető sajátosan új típusa jelent meg a közéletben: az európai tömegdemokráciákban a hata-

lomra jó eséllyel aspiráló pártok élére rendre olyan irányítók kerülnek, akik a rendszert nem pusztán adminisztratív igazgatóként, hanem személyes karizmával rendelkező vezetőként akarják működtetni. Az egyéni kvalitásait a cselekvés vezérfonalává tevő politikust nemritkán azzal gyanúsítják, hogy tevékenysége időnként túllép a megszokott procedurális kereteken. A magyar médiában is közhely, hogy a tömegeket akár fizikailag megmozgató napi politika, a fokozódó verbális küzdelem vagy a választási harc színvonalas kellékeit bevető és egyéni szuggesztivitásukat alkalmazó politikai vezetők tevékenysége a demokrácia biztonságát veszélyezteti. A veszélyekre joggal figyelmeztető, de sokszor sekélyes moralizálásba torló értékeléseket érdemes szembe-
sitni Weber demokrácia-felfogásával. A tevékeny, cselekvőképes és kompetens politikát Weber a vezérdemokrácia fogalmához kapcsolta, ahol a kiemelkedő gyakorlati tudású vezér elhivatott *személyként* tevékenykedik, céljainak világos ismeretében és személyes felelősségének tudatában. A vezérdemokráciát a személytelen, bürokratizált joguralommal összehasonlító Weber gondolatait Körösi András és Felkai Gábor értelmezi a kötet záró fejezeteiben.

A *Szellem és etika* szerzői bemutatják, hogy Weber diagnózisai a modern szociológia számára megkerülhetetlenek, de hatása alól nem vonhatja ki magát a politikai filozófia, a történelemtudomány vagy a jogelmélet sem. Munkái a humán- és társadalomtudományi kánon szerves részévé váltak, és hazánkban is részét képezik a bölcsész- és jogászképzés egyetemi tananyagának. A társadalomtudományok művelői és az érdeklődő közönség számára is közzismert szerző életművének tárgyilagos elemzése és értékelése különösen nehéz feladat, hiszen a munkásságát feldolgozó reflexiók mennyisége szinte felbecsülhetetlen, ám színvonaluk korántsem egyenletes. Weber megállapításait gyakran téves, nemritkán vulgarizáló értelmezések közvetítették, sokszor közhellyé alacsonyítva a gondolkodó szisztematikus munkájának eredményeit. Miképp a *Protestáns etika*ban és más műveiben

is érzékelhető, Weber maga is tekintélyes eszmétörténeti anyagot ismert és dolgozott fel elemzése során. Gondolatainak hiteles közvetítése éppen ezért rendkívüli intellektuális kihívást jelent az erre vállalkozók számára. A *Szellem és etika* szerzői eleget tettek ennek a kihívásnak, mégpedig úgy, hogy a kötet az életmű csaknem minden fontosabb teljesítményére reflektál. A könyvben felvonultatott tanulmányok szerzői közül többen is eltávolodtak ugyan a címadó Weber-műtől, ám ez a távolságtartás termékeny és gondolatébresztő lehet. Egy sokoldalú életművet bizonyára nem volna szabad önkényesen egyetlen vezérfonal mentén értelmezni, ám feltehető, hogy a szerzőknek nem is állt szándékukban, hogy mondanivalójukat kizárólag a *Protestáns etika*ra építsék.

A napjainkra klasszikussá vált gondolkodók munkásságával foglalkozó szakemberekre nagy felelősség hárul, hiszen a nagy neveket sokan és sajnos sok helyütt méltatlan módon emlegetik. A társadalom, a történelem és a politikum szférája különösen kedvező közeg azok számára, akik a Weberéhez hasonló jelentőségű gondolkodók pályaképét a felszínes érdekeségek felől közelítik meg. A protestáns etika és a kapitalizmus szellemének viszonya toposzá vált, és sokszor félreértetten függetlenedett Weber eredeti intencióitól.

A *Szellem és etika* viszont arról tanúskodik, hogy Weber munkássága sokféle megközelítésben és kontextusban is hitelesen elemezhető. A korai hatástörténeti összefüggések elemzésétől az aktuálpolitika dimenzióig ívelő értelmezéseket felsorakoztató kötet meggyőző bizonyítéka annak, hogy az életmű változatlanul számos kihívást és továbbgondolásra érdemes kérdést tartogat.

DINNYEI BÉLA

Sajó András: A szólásszabadság kézikönyve

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Kerszöv, Budapest, 2005. 183 old., á.

n.

Hálás feladat Sajó András ezen a címen megjelent könyvéről írni, tehát kézikönyv-ismertetőt. Hiszen nem enciklopédiát írt a szerző, nem kalandregényt, és nem is filozófiai alapvetést, bár Sajó András – nem sikertelenül – mindhárom műfajjal próbálkozott az elmúlt évek során. Ez most kézikönyv, amit jól lehet forgatni, a téma ismerői kellő kényelemmel el tudnak igazodni benne, és remélhetően honi bíróságaink előtt is lehet majd rá szőrméntén hivatkozni. A kezdők talán a kelleténél többet kénytelenek bolyongani a könyvben, mivel név-, eset- és tárgymutatója nincs, de ezt a magunk részéről inkább a kiadó számlájára írjuk, mint a szerző terhére. Talán egy második, javított kiadás pótolni fogja a recenzens és az olvasó hiányérzetét.

Sajó András hangsúlyozottan jogi szempontú kézikönyvet írt, amely a szólásszabadság problémáival a mindennapok szintjén foglalkozó érdeklődők, újságírók, médiaszakértők, gyakorló jogászok és lelkes aktivisták számára kíván segítséget nyújtani. Ebből a szándékból következik a tárgy ismertetésébe szőtt számos terjedelmesebb idézet a mérvadó egyezményekből, jogszabályokból, bírói döntésekből, valamint a szólásszabadság teoretikusaitól. Az idézetek a szerző szándékai szerint a szólásszabadság védelmére használható érvek arzenálját tartalmazzák azok számára, akik valamilyen fronton vagy éppen a hátszágban használni kívánják az érveket.

Mi sem állna távolabb a kézikönyv szellemétől, mint a fellegekben portyázó eszmefuttatás, a fegyelmezetlenül elkalandozó gondolatmenet. Szálljunk le a fellegekből, szabjunk korlátokat kalandozó természetünknek, tekintsük át, mire érdemes figyelni a szólásszabadság kézikönyvében!

A könyv hét logikus fejezetre tagolódik: 1. a szólásszabadság igazolása, 2. az amerikai megközelítés, a 3. francia felfogás, 4. a német védelem, 5. az Emberi Jogok Európai Bíróságának („Bíróság”) szólásszabadságképe és döntéseinek összefoglalása, 6. a szólásszabadság a kommunizmus

bukása után és 7. a véleménysszabadság helyzete Magyarországon. Az egyes fejezetek magukban is tanulmányozható, viszonylag önálló részek, bár egymással összefüggésben adják ki a „nagy képet”. Olyan ez a kézikönyv, mint a manapság elterjedt „hop on hop off” városnéző busz: szinte bármikor kiszállhatunk, hogy ha kell, alaposabban felfedezhessük az adott környéket, majd visszaszállhatunk a buszra ugyanott vagy éppen egy másik megállónál. Ha nagyon kényelmesen kívánunk utazni, egyszerűre meglehetjük az egész utat külön felfedező kirándulások nélkül, de biztos vagyok benne, hogy a kézikönyv kedvet ébreszt az egyes megállókból elérhető városrészek alaposabb megismerésére is. Ismertetőmben magam sem megyek végig az egész útvonalon, csak a visszatérő állandó témákat vagy éppen a sajátos, egyedi megközelítéseket tekintem át.

A szólásszabadság igazolása

Külön öröm, hogy a nyitó fejezetben a szerző az indokltnál is kevesebb figyelmet szentel a történelmi kezdeteknek, és igen gyorsan rátér annak magyarázatára, hogy miért kell biztosítani a szólásszabadságot. Mivel igazolható és miként igazolandó a szólásszabadság intézményes védelme? Milyen érvek és álláspontok születtek a múltban, s melyek érvényesek manapság is? Ezeket az örökzöld témákat sohasem árt újra meg újra áttekinteni az új tapasztalatok, szellemi és történelmi kihívások tükrében. Hiszen ha a jelenkori demokráciákban nem illik is nyíltan kétségbe vonni a szólásszabadság értékét, ezen szabadságjog igazolásának mikéntje, az érvek egyoldalúsága vagy eklektikus elegye kihat védelmének konkrét megvalósulására. A kézikönyv az igazolás három érvrendszerét azonosítja: John Stuart Mill igazságfelfogását és modern korai interpretációit, az egyéni autonómia és önmegvalósítás érvrendszerét, valamint a demokratikus társadalom alapkövének elméletét.

A klasszikus libertáriánus gondolat atyja, Mill két fontos gondolatot fogalmazott meg a szólásszabadság igazolása érdekében. Egyrészt azt a ma

már talán laposnak tűnő szempontot, hogy a „teljes igazság” minden esetben az egymásnak feszülő vélemények és érvek ütközése során alakul ki; másrészt azt a gyakran elfelejtett felismerést, hogy még akkor sem árt az „igaztalan” kritika, ha valamely nézet az amúgy aligha létező „teljes igazság” erényével büszkélkedhetne, mivel az állandó kritika teszi lehetővé, hogy a kipróbált igazságokat se vakon, előítéletektől vezéreltetve, hanem az eszükre és a szívükre hallgatva fogadják el az emberek.

Az egyéni autonómia, az önmegvalósítás érvkészlete arra mutat rá, hogy a szabad véleménynyilvánítás nem pusztán instrumentális természetű, mert hozzátartozik az egyéni méltóság és autonómia megvalósításához. Az ember részben az, amit magáról, másokról és a világról másokkal szabadon közölhet. A közlés szabadságát tehát messzemenően tiszteletben kell tartani. A nehéz kérdések természetesen ebben a gondolatrendszerben is akkor merülnek fel, ha a közlés más személyek autonómiáját, méltóságát érinti. A szólásszabadságnak a demokratikus rend alapjaihoz kapcsolása adott esetben összebékítheti a haszonelvű és az értékelvű igazolást, amikor a politikai arénában érvényesülő szólásszabadságot a demokratikus társadalmi rend *sine que non*-jának tekinti. Az Alkotmánybíróság korai döntéseiben hangsúlyosan képviselt magyar felfogás lényegében a demokratikus rend alapjaihoz köti a szólásszabadság igazolását. Az alkotmánybíráskodás hétköznapijaiban mindazonáltal szemmel láthatóan lanyhult az igazolási kényszer, márpedig a szólásszabadság akár csak botcsinálta filozófia és markáns ethosz nélkül aligha védhető.

A kézikönyv igen helyesen nem kíván állást foglalni a versengő teóriák között, inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes felfogások hol gyengítik és hol erősítik a szólásszabadság védelmét. Rámutat, hogy az önmegvalósítás elve például alkalmasabb a művészi alkotások szabadságának igazolására, mint a demokráciafelfogás politikai elmélete; az igazság megismerésére vonatkozó agnosztikus, szkeptikus, olykor talán cinikus hangzó érvelés viszont érvényes

és igen hatásos lehet, ha a kormányzattal szembeni gyanakvás alapjául szolgál, különösen olyan kormányzatok esetében, amelyek szeretik eldönteni, melyek a helyes és melyek a helytelen nézetek.

Nemzetközi áttekintés: egyetemes és lokális elvek

A kézikönyv három markáns politikai közösség eltérő gyakorlatát tekinti át a szólásszabadsággal kapcsolatban, s ezt követően érkezik el – egyelőre európai szintű – egyetemes védelméhez. Az amerikai, a francia és a német nemzeti-politikai közösség által alkalmazott megközelítés történeti hátterét és fontosabb jellemzőit emeli ki. Olyan szemmel érdemes olvasni a három eltérő gyakorlatot, hogy mely elemeik válhatnak egy egyetemesebb, mondjuk az európai közösség által elfogadható felfogás és alkotmányos rend részéivé.

A kézikönyv erénye, hogy az amerikai megközelítés mítoszsa helyett annak realitásait állítja a rövid elemzés középpontjába. Az Egyesült Államokban is fokozatosan, lépésenként, olykor jól azonosítható történelmi események hatására alakult ki a szólásszabadság mai, kétségtelenül magas szintű védelme. Az igazolására szolgáló érvek, mint például Holmes főbíró következetes álláspontja, eleinte a Legfelsőbb Bíróság különvéleményeiben jelentek meg, például az 1919-ben hozott *Abrams v. United States* döntésben. Ehhez német, francia vagy magyar fejjel azt tehetjük hozzá, hogy szerencsés az az ország, amelyik 1919-ben orosz bevándorló anarchisták háborúellenes röplapjainak ügyében a szólásszabadság korlátozhatóságának alkotmányos terjedelméről elmélkedhetett. A kézikönyv kitér a politikai beszéd és agitáció, az izgatás és lázítás kontextusában alkalmazandó világos és jelenvaló veszély (*clear and present danger*) amerikai mércéjére, amely a kilencvenes évek magyar alkotmánybírási döntéseit is befolyásolta. Külön részben ismerteti az 1964-es *New York Times v. Sullivan* döntést, amely a nyugati féltekén először mondta ki, hogy a politikusokat és közszereplőket érintő kijelentések, tényállítások csak akkor szankcionálhatók kártéríté-

tesse vagy egyéb hátrányos következménnyel, ha a sajtó szándékosan vagy durva gondatlansággal közölt valótlan és sértő tényeket. Ez igen jelentős lépés volt a közügyeket ellenőrző, felelős sajtó mozgásterének kialakításában. A magyar Alkotmánybíróság is megkísérelte ennek az elvnek az alkalmazását, konkrétan a hatósági személy megsértésének büntetőjogi tényállása kapcsán, de a 36/1994. számú határozatában testet öltő precedens – a meglehetősen vaskalapos alkotmánybíróági és rendes bírósági szemléletmód fogságában – igen szűk körre korlátozódott. Sem az Alkotmánybíróság, sem rendes bíróságaink nem tekintenek úgy erre a precedensre, hogy az más büntetőjogi tényállásra (rágalmazás és becsületsértés) vagy a polgári jogi „jó hírnév sérelme” tényállásaira is vonatkozna. Arról már nem is beszélve, hogy a magyar sajtóhelyreigazítási jogszabály merev alkalmazása közszereplők esetében egyáltalán nem veszi figyelembe, milyen gondossággal járt el a sajtó a tényközlés valóságtartalmát illetően.

A német szólásszabadság rövid összefoglalása *A korlátozások korlátai* alcím alatt olvasható, ami alkalmasint azt a benyomást keltheti, mintha a második világháború után újjászülött „nyugati” Németország elsősorban a korlátozások meghatározásával látott volna neki a szólásszabadság modern felfogásának kialakításához. Ez egyáltalán nincs így. Sajó András már a bevezetőben rámutat, hogy a szólásszabadság németországi érvényesülését az emberi méltóság iránti elkötelezettség és a demokratikus társadalom információs szükséglete közti feszültség jellemzi ugyan, de azért a német felfogás egy pillanatig sem vitatja, hogy a közügyek szabad tárgyalása nélkül nem lehetséges demokrácia. A szólásszabadság és az egyes személyiségi jogok közti konfliktusok esetében a német Alkotmánybíróság gondosan mérlegeli a versengő alkotmányos érdekek súlyát, és esetről esetre dönt. Ez a módszertan más és alaposabb, mint az absztrakt normakontrollt végző magyar alkotmánybíróági gyakorlat, mivel a szólásszabadsági ügyekben a német alkotmánybíróági döntéshozatalra a rendes polgári és büntetőbíróágok ítéle-

teinek felülvizsgálata során kerül sor. A magyar gyakorlattal szemben a német Alkotmánybíróság elé valódi esetek kerültek és kerülnek. Ilyen például a *Lüth-ügy*, amelyben a bíróság a szólásszabadság részének tekintette a bojkottfelhívást a náci rezsim egyik hírhedt antiszemita filmrendezőjének filmjével szemben, amelyet a háború után Beethoven életéről forgatott; a bíróságot megosztó *Mephisto-ügy*, amelyben a Klaus Mann-regény színész főszereplőjének örökbe fogadott fia – a könyv terjesztésének időleges betiltása formájában – sikerrel érvényesítette a német felfogásban olykor érthetetlenül erős személyiségi jogát az alkotás, a művészet szabadságával szemben. Az ügyek mentén történő döntéshozatal és tájékozódás szöges ellentétben áll a magyar alkotmánybíróági gyakorlattal, amelyben az ügyeket – akár a büntetőintézet foglyait vagy a viccbéli elmeegógyintézet vicceit – pusztán számok azonosítják. Amíg tehát a magyar Alkotmánybíróság felülvizsgálata nem terjed ki a rendes bíróságok előtt lezárt valódi ügyekre, még a legjobb Alkotmánybíró is félkezi óriás marad.

A német fejezetben nyilván különös figyelmet érdemel a rasszista beszéd és a holokauszttagadás büntetőségének megengedhetőségét bemutató rész. E könyvismertetőben aligha lehet szemügyre venni akár a német megoldást, akár a holokauszt megtörténtét ötven évvel később követő magyar izgatásitörvény-módosításokat, gyűlöletbeszéd-vitákat és alkotmánybíróági döntéseket. A német megközelítés minden esetre jól jelzi, a szólásszabadság védelmének elementáris sarokkövei egyetemes elvekké alakíthatók; más, nem jelentéktelen intézményei az adott közösségek értékrendje keretében adnak alkotmányos szinten is megfogalmazott választ a konkrét kihívásokra.

Mértéktartóan illúzióromboló a francia fejezet, mivel a „kommunikációs szabadságjogok a francia jogi és politikai rendszer vitathatatlan értékei közé számítanak, azonban kevésbé élveznek védelmet, mint az Egyesült Államokban vagy akár Németországban”. A francia polgártársak a sajtószabadságot az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának kardinális

részeként fogták ugyan fel, de védelmére nem emeltek barikádokat, és később sem alakult ki a szólásszabadság körültekintő alkotmányos szintű védelme. Az 1881. évi sajtótörvény – természetesen módosításaival – máig érvényes, de Európában sem tartozik valamiféle avantgárd klubba. A hatóságok becsületét kitartóan védi a francia jog, melynek szigorát olykor a strasbourg-i emberi jogi bíróság nyesegeti. Ha egy közlés nem felel meg a tényeknek, akkor a hatóságokat terjedelmes – akár az eredeti közlemény kétszeresét kitevő – szövegű helyreigazítás illeti meg; ha a pontatlan közlés érintette nem hatóság, akkor a válaszadás joga mindenkit megillet, akinek a neve a közleményben szerepel vagy abban azonosítható. A francia felfogás szerint ennek nincs cenzurális hatása a sajtóra. Ezt kommentáltam a lex Rápásky kapcsán készített alkotmánybíróági beadványomban úgy, hogy a francia válaszadási szabály és a közszereplőket megillető helyreigazítási rendelkezés „úgy viszonyul a sajtószabadság védelméhez, mint az idegenlégió az üdvhad-sereghez”. A különbségek Sajó András szerint a társadalmi értékrend és tapasztalat eltéréseivel, valamint az intézményi keretekkel magyarázhatók. Az amerikai szövetségi bíróságokhoz és a német Alkotmánybíró-sághoz képest a francia Alkotmánytanács fogatlan oroszlán. Az emberi méltóság és a szabadság témakörében a kulturális különbségekről jó szívvel ajánlom James Q. Whitman cikkét: *The Two Western Cultures of Privacy: Dignity Versus Liberty* (*Yale Law Journal*, 2004. április).

A Strasbourg-i Bíróságnak az Egyezmény alapján a szólásszabadságról kialakított képét és gyakorlatát részletes és terjedelmes önálló fejezet ismerteti. A szerző alapos munkája megkönnyíti a tájékozódást. Aki fellapozza a döntéseket vagy egyéb kommentárokat tanulmányoz, feltehetően arra következtetésre jut, hogy a szólásszabadság tárgyában az elmúlt tíz esztendőben született magyar Legfelsőbb Bírósági precedensek némelyike alighanem elbukna a Bíróság ítélőszéke előtt. Ilyen például Schmidt Mária pere a *Magyar Hírlappal* szemben, amelyben a Legfel-

sőbb Bíróság olyan tényállítások tekintetében kötelezte helyreigazításra a napilapot (a helyreigazítási jogszabályban megbúvó „híresztel” kifejezés segédletével), amelyek egy nyilvános rendezvényen hangzottak el. A magyar jog jelenleg a nyilvános rendezvényről történő hiteles tudósítást is helyreigazítással szankcionálja. Talán megbocsát az olvasó a kiszólásért: ez a felfogás manapság „Strasbourgban lúzer”. Nem kizárt, hogy Eörsi István elhíresült megállapításai a züllöttség fokáról és természetéről szintén védelemben részesültek volna. Mindez persze feltételezés, kétségtelenül retrospektív spekuláció. Ezek az ügyek ugyanis nem jutottak el Strasbourg-ba. Az első magyar sajtószabadság-ügy, amelyben a Bíróság majd jó néhány év múltán dönteni fog, minden bizonnyal az *Élet és Irodalom* helyreigazítási pere lesz a toka-ji kft. taggyűlési jegyzőkönyveit illetően. Az *Élet és Irodalom* 2006 januárjában kérelmezte a jogerős magyar bírói döntés felülvizsgálatát, s kérte annak megállapítását, hogy a magyar helyreigazítási jog és gyakorlat számos eleme ellentétes az európai minimumot rögzítő Egyezményvel.

Nem afféle szerény tény: vélemény, vélemény, vélemény

Az újságírói etika elemi szabálya: „A hír szent, a vélemény szabad.” A szólásszabadság által nyújtott intézményes védelem sáncai is gyakran a tény és a vélemény között húzódnak. A tény szent, mondhatnánk, és aki valótlan tényeket állít, azt joggal sújthatják a törvény szankciói. A vélemény szabad, mondhatnánk, így nem létezik olyan vélemény, amely hamis vagy ártalmas lenne, tehát a véleményt, tekintet nélkül értéktartalmára, sohasem érheti el a jog pallosa. Aki figyelmesen végigolvassa a kézikönyvet, előbb-utóbb felismeri, hogy ezek az összefüggések némileg bonyolultabbak. Egyrészt a *New York Times*-ügy óta nyilvánvaló, hogy léteznek olyan tényállítások, amelyek dolgában büntetlenül tévedhet a felelős sajtó. Különösen erős ez a szempont abban az esetben, ha közszereplőt, politikust érint a tényállítás. A sajtó „örkutya” szerepét a Stras-

bourg-i Bíróság is elismeri; Sajó András is úgy véli, az érzékelhető bizonytalanságok ellenére a Bíróság gyakorlata a *New York Times*-szabályban rögzített zsinórmércéhez közelít. A hamis tényállítások terén tehát az a perdöntő, hogy a sajtó a tisztességes és korrekt tájékoztatás érdekében eleget tett-e az alapvető szakmai követelményeknek. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a vélemények kifejezésének lehetnek olyan sértő, méltatlanul megalázó formái, amelyek az adott kontextusban nem élveznek immunitást. Véleményünk kifejtése során valóban nem szükséges verbálisan megalázni, a földre döngölni embertársainkat; ez – bár valamivel magasabb tűrési küszöb mellett – még akkor is érvényes, ha embertársunk történetesen politikus közszepelő.

Mindezek mellett a modern szólásszabadsági joggyakorlat felismeri, hogy léteznek helyzetek, amelyekben nem egyértelmű, hogy a közlés inkább afféle – ha nem is szerény – vélemény, hanem voltaképpen tény, tény, tény. Vagy éppen fordítva: valamely tényállításról mondhatjuk, hogy inkább vélemény. Sajó András is rámutat arra, ezek mennyire átjárhatók. A német Alkotmánybíróság gyakorlatát elemezve jelzi, hogy a bíróság folytonosságot lát a vélemények és tények között – többnyire olyankor, ha az adott esetben bizonyíthatatlan vagy igen nehezen bizonyítható állítást a bíróság véleménynek minősítve védettebbnek nyilváníthatja. A Strasbourg-i Bíróság is ezt a felfogást képviseli, különösen politikai, közéleti vitákban: ha egy kijelentésnek többféle jelentése és értelmezése lehetséges, akkor – mivel az jobban védett – véleménnyé stilizálja. És hogy méltányosak legyünk honi Legfelsőbb Bíróságunkhoz: a magyar legfőbb bírói fórum is él ezzel a megoldással, hol indokoltan, hol kevésbé elfogadható módon. Így például a „pártok kezében levő báb” vagy „valamely párt által irányított köztisztviselő” megállapításokat illetően mindkét minősítés felé nyitott a bíróság judiciuma.

A magyar éden és attól keletre

A kézikönyv betekintést enged a posztkommunista országok írott jo-

gába és ennél kevésbé biztató gyakorlatába. Rámutat, hogy az elsősorban a második világháború előtti időszakból származó, német gyökerű jogi hagyományokkal a régi rossz struktúrákat lehet megőrizni. Felhívja a figyelmet a jogi kultúra és hagyomány szerepére, az útfüggőségre, vagyis arra, hogy ebben a jogi kultúrában, különösen a kontinentális bírák hivatalnoki szerepfelfogása mellett, az ancien régime szellemében készült törvényeket a rendes bíróságok aligha képesek az új demokratikus alkotmány szellemében átértelmezni. A posztkommunista országok többségében az alkotmánybíróságok a szólásszabadság megbízhatóbb barátai, de mivel a legtöbb országban, így hazánkban is, a rendes bíróságok ítélkezése és az Alkotmánybíróság működése között nincsen szoros kapcsolat, az Alkotmánybíróság jószerivel a jogalkotást képes befolyásolni, de kevés hatást gyakorol a rendes bíróságok értelmező és ítélkező tevékenységére. Olykor konfliktus támad az Alkotmánybíróság és a legfőbb rendes bírói fórum felfogása és hatásköri elképzelései között. Természetesen nem lehet egységes képet adni a kelet-európai sajtószabadságról, de szinte mindenhol tapasztalható a mélységes kiábrándulás a szabad sajtóból, ami igen nagy baj, mert emiatt még a szólásszabadság barátai és szimpatizánsai is indokoltan fogadják el az egyébként nehezen igazolható korlátozásokat, s ellenzik a sajtószabadság kitágítását. Ez pedig ördögi körbe visz: minél inkább elfogadják a sajtó korlátozásának eszközeit, annál kevésbé képes hozzájárulni a sajtó a demokrácia fenntartásához, és megfelelni a közösség igényeinek. A kézikönyv külön felhívja a figyelmet a kelet-európai és balkáni régióban az újságírók elleni erőszak terjedésére. Tudván, hogy a régióban még élnek a megfélemlítés nyílt és alig burkolt eszközei, hogy nem is olyan régen és határainktól nem is olyan messze virtuálisan és valóságosan is fejek hullottak, a magyar fejezet végére érve akár fel is sóhajthatunk: a helyzet kétséget kizáróan reménytelenebb a magyar édentől keletre.

A kézikönyv a „hop on hop off” városnéző túrát a magyar szólásszabad-

ság elmúlt másfél évtizedének tanulságaival zárja. Sajó András szerint a békés, alkotmányos átalakulás első éveinek mozgatórugója kétségtelenül a határozott elkötelezettség volt a szólásszabadság mellett. Az Alkotmánybíróság több döntésében is leszögezte, hogy nem pusztán a deklarációk szintjén tartja kitüntetetten fontos értéknek a szólásszabadságot. A magyar alkotmányos berendezkedés sajátosságából eredően azonban az Alkotmánybíróság inkább a jogalkotás vadhajtasait tudja kordában tartani, semmint érdemi módon befolyásolni a rendes bíróságok ítélezését. Mély és széles szakadék húzódik az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok felfogása és gyakorlata között. Ez utóbbiak elsősorban a politikai színezetű ügyekben, amikor a kormányzathoz kötődő személyek érdekei forognak kockán, nem szereznek kellő érvényt a szólásszabadság alkotmányos kívánalmainak. A közszereplő felperesek ilyen mivoltának megítélése nem kap elismerést a magyar joggyakorlatban. A sajtó objektív helyreigazítási felelősségét jószerével senki sem vitatja. Mindez a valóban felelős újságírás feltételeinek megteremtése helyett a sajtó öncenzúrájához vezet. A személyiségi jogok iránti érzékenység az elmúlt rendszer ismeretében jórészt érthető, ám az európai egyetemes szólásszabadság érvényesülése ellen hat, amikor a politikai hatalom prominensei vagy éppen a farvizeken hajózókat a számukra kellemtelen tények elleplezése érdekében hivatkoznak személyiségi jogaikra.

Ne lepődjön meg tehát a kedves olvasó, ha az alábbi mondat zárja a *Szólásszabadság kézikönyvét*: „Mind ezek következtében – a hivatkozások ellenére – növekszik a távolság a strasbourg-i és a magyarországi gyakorlat között.” Ha így van, és bizony – tehetné hozzá a recenzens – nincs ez másként, akkor aligha kétséges, hogy kiközlött az idő, ó kárhozát, és – részben – a kézikönyv olvasóinak feladata helyre tolni azt.

HANÁK ANDRÁS

Vállalati adományozás Magyarországon Szerk.: Kuti Éva

TANULMÁNYOK

Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 2005. 139 old., á. n. Nonprofit kutatások, 13. füzet. Sorozatszerkesztő: Harsányi László

A kötet tanulmányait olvasva azon gondolkoztam, vajon kinek szól ez a könyv rajtam kívül? Mindig van egy Olvasó, akinek a könyvet írják. A civil szférának, civil szervezetekkel dolgozom, én vagyok a Levélíró és a Telefonáló, aki a kérésekkel a vállalatok ügyintézőit zaklatja. Az én fő kérdésem az, ki és mit támogat szívesen? És persze: miért? A tanulmánykötet rendkívül magas színvonalon ad választ ezekre a kérdésekre.

A kötet kicsit sem unalmas, köszönhetően egyebek között a szinte mindegyik tanulmányban helyet kapó színes interjúrészleteknek és a nemzetközi összehasonlításnak. Hasznos a nonprofit szervezeteknek, amelyek adományokért folyamodnak a cégekhez, és fontos a vállalatoknak is, mert megtudhatják, mások miért és hogyan jótékonykodnak. A téma strukturált megközelítése, a vonatkozó elméletek és a nyugati világban kialakult normák rendszerezett ismertetése főleg a vállalati szereplőknek segít, hogy tudatosíthassák, melyik elméleti modell talaján állnak, amikor adományozási politikájukat és gyakorlatukat kialakítják, és mi következik ebből.

A kötet nemcsak a fő kérdésre ad választ, hogy mi motiválja a vállalati adományozást, de további, logikusan felmerülő kérdésekre is, mint például arra, hogyan alakul a vállalatok ado-

mányozási hajlandósága, miért ad, aki ad, mire és mennyit; miért nem ad, aki nem ad, és mire adna, aki adna? Megtudhatjuk, hogy a vállalati oldal miképpen kezeli az adományozás, tágabban értelmezve a társadalmi szerepvállalás (Corporate Social Responsibility) kérdéseit. A vállalati szerepvállalás motivációival szinte mind-egyik tanulmány foglalkozik, nagyjából ugyanazokra a szerzőkre hivatkozva. Harsányi Eszter és Révész Éva részletesen elemzi a vállalati adományozás elméleti modelljeit és nemzetközi gyakorlatát. Eszerint a vállalatok három fő motívuma: a morális és társadalmi felelősségérzet, az egészséges társadalmi környezet iránti igény és a vállalat közvetlen gazdasági érdeke. A mai magyar gyakorlat elsősorban a morális felelősségérzeten alapuló, úgynevezett etikai modell jellemzi.

Az Európai Unió idevonatkozó útmutatása nemcsak általában hívja fel a vállalatok figyelmét a társadalmi felelősségvállalásra, hanem megjelölve ennek területeit, konkrétan is felszólítja őket, hogy javítsák a munkakörülményeket, érvényesítsék az esélyegyenlőség elveit, tegyenek a társadalmi kirekesztés ellen, és vállaljanak aktív szerepet a fenntartható társadalmi fejlődés biztosításában. A munkahely tehát az az elsődleges terep, ahol egy vállalatnak bizonyítania kell társadalmi felelősségérzetét, hogy figyelembe veszi a társadalmi és környezeti szempontokat az üzleti működésben, illetve az „érintettekkel” folytatott interakciókban.

Magyarországon a cégek társadalmi szerepvállalása elsősorban szponzorációt és mecénaturát (adományozást, támogatást, karitatív tevékenységet) jelent. Ehhez képest sokkal kevésbé hangsúlyosak az EU által is definiált „söpörjünk a saját házunk táján” típusú megközelítésből következő megoldások (a dolgozók munkaidejének és szaktudásának karitatív célú rendelkezésre bocsátása stb., amire üdítő példákat hoz a kötetben Török Marianna tanulmánya).

A nagyobb cégek honlapja sok esetben közli a vonatkozó információkat, abban azonban nagy eltéréseket tapasztalhatunk, milyen tevékenységekre terjesztik ki ezt a fogalmat. Sok

esetben a társadalmi beágyazottság minden vonatkozásáról beszámolnak a „stakeholderek és érintettek” modelljének megfelelően (tagság különféle szakmai-érdekvédelmi szervezetekben, kormányzati kapcsolatok, beszállítói kapcsolatok stb.), de legtöbbször a támogatott szervezeteket sorolják fel, nem elkülönítve a szponzorációt az önzetlen adakozástól. Valójában a szponzoráció egy kommunikációs lehetőség megvásárlása, míg a mecenatúra, az önzetlen adakozás nem feltétlenül jár együtt a gesztus kommunikálásával, ami amúgy is problematikus a magyar médiában.

Kuti Éva *A magyarországi vállalatok társadalmi felelősségvállalása* című tanulmánya felállít bizonyos kutatási hipotéziseket korábbi vizsgálatai alapján, majd szembesíti őket a kutatás eredményeivel. Az eredmény sok esetben őt is meglepi.

A kiinduló hipotézisek egyrészt feltételezik, hogy a vállalat vezetőjének számottevő befolyása van a támogatáspolitikára, és ettől nem teljesen függetlenül azt vetítik előre, hogy a vállalati döntéshozók indítékai bizonyos rokonságot mutatnak az egyéni adományozók motivációjával. Mindkét hipotézis megalapozottnak bizonyul. Másrészt feltételezik a vállalatok (a vállalati döntéshozók) racionális viselkedését, ami az adott esetben azt jelenti, hogy az adományozás során megvizsgálják a kérelmezőt, annak reputációját, ügyelnek a formai követelmények betartására, feltételül szabják a támogatandó program professzionális megvalósítását, és nem utolsósorban a cég piaci, gazdasági érdekeinek a figyelembevételét a támogatandó szervezetek, célok és a támogatás formájának megválasztásakor. Ez a második hipotézis egyáltalán nem állta ki a próbát, a vállalatok semmivel sem racionálisabbak az embereknél.

A közvélekedés szerint a felelősségteljes támogatói magatartás sokkal inkább jellemző azokra a külföldi vállalkozásokra, amelyeknek több módjuk volt az adományozói kultúra kifejlesztésére. Ezt a hipotézist a felmérés eredményei „csattanósan cáfolják”: a hazai vállalkozások között éppen másfélszeres az adományozók aránya a külföldi cégek köréhez ké-

pest, azoknak közel fele semmiképpen sem nyújtana támogatást.

A kutatás során bebizonyosodott, hogy a magyarországi vállalatoknak mintegy kétharmada adományoz, és 2003-ban közel 32 milliárd forint támogatást nyújtott a nonprofit szervezeteknek. A támogatások elosztása nagy koncentrációt mutat: néhány nagy cég (az összes adományozó 3 százaléka) osztja szét a támogatások közel felét. A legnagyobb cégek (1 md forint árbevétel felett) átlag 4,5 millió forinttal támogattak átlagosan 8 szervezetet (ez a viszonylag kis szám engem nagyon meglepett), a közepes vállalatok átlagosan 265 ezer forinttal 4 szervezetet, de ettől nem maradt el nagyságrendekkel a kis cégek átlagos adománya sem (124 ezer forint). Az adatokat nyilvánvalóan torzítja néhány nagy adományozó (Szerencsejáték Rt., Matáv stb.) évi több százmilliós adománya, illetve olyan további, a tanulmányban nem említett tényezők, amelyeknek a kiszűrése a választott kutatási módszerrel nem volt lehetséges. A számokból az is kiderül, hogy a közvélekedés a multik, illetve a külföldi tulajdonú cégek adományozási hajlandóságáról annyiban mégiscsak megalapozott, hogy ezek a cégek, ha adnak, sokat adnak: egy szervezetnek átlagosan több mint 4 millió forintot, szemben a többiek 100-200 ezer forintos átlagával. Az utóbbiak közül – újabb meglepetés – az állami vállalatok adják a legmagasabb átlagos összeget (ezen a körön belül a Szerencsejáték Rt. a legfőbb, de szerencsére nem egyedüli „torzító tényező”). Az egyes vállalatoknál rendelkezésre álló keretre csupán következtethetünk a tanulmányból.

A kulturális környezet magyarázza az egyes országok adakozási szokásainak eltéréseit, köztük a Magyarországon tevékenykedő külföldi vállalatok magatartását is. Az Egyesült Államokban például az adományok több mint háromnegyede származik magánemberektől, a vállalati adományok csak kb. 5 százalékot tesznek ki. Az adományozottak között az első helyen az egyházi, vallási szervezetek állnak, ők kapják az összes adomány több mint harmadát, 10 százalék feletti részesedéssel bírnak az oktatással foglalkozó, és 10 százalékkal az

egészségügyi és szociális szolgáltatókat nyújtó szervezetek – bár valószínűleg az USA-ban mást jelent a szociális vagy az egészségügyi szolgáltatás. Az USA-ban az adományozás mérőszáma a vállalatok adózás előtti nyeresége, amelynek 1-2 százalékát fordítják jótékonyásra. Ugyanez az arány Nagy-Britanniában átlagosan 0,2 százalék. Nagy-Britanniában a PerCent Club indexe a mérés általánosan elfogadott indikátora, amely figyelembe veszi a pénzádományokon kívül a természetbeni adományokat, a vezetők idejét és az alkalmazottak önkéntes munkáját is. A csehországi és bulgáriai kutatások alátámasztják a kulturális meghatározottság tézisé: a cseh vállalatok tulajdonviszonyainak tisztázatlansága komoly hátráltató tényező, a vállalati motivációban a meghatározó faktor a vállalati imázs javítása, az ismertség erősítése. A vállalati adományozási tevékenység Bulgáriában sem piaci indíttatású; érdekesség, hogy az egyéni kérelmek támogatása jóval nagyobb mértékű, mint a nonprofit szervezeteknek nyújtott támogatás.

Leginkább Török Marianna *Vállalati adományozás a hazai gyakorlatban* című tanulmányából derül ki, milyen – változatos és sokszor kreatív – formában adnak a vállalatok segítséget a nonprofit szférának.

Adnak pénz (például alapítványt hoznak létre bizonyos célok támogatására, vagy közvetlenül pénzt adnak nonprofit szervezeteknek), szolgáltatásokat (egy reklámügynökség például nonprofit szervezetek reklámkampányait menedzseli, és kapcsolati tőkéjét bocsátja rendelkezésükre), ismertséget (például a Matáv adományvonala és a mellé rendelt kommunikációs kampány), termékeket (például az Aegon biztosító társaság játszóterek felújítását támogatja), díjakat és ösztöndíjakat (például roma gyerekek továbbtanulásának segítésére), dolgozók önkéntes munkáját, valamint a dolgozókhoz való hozzáférés lehetőségét (például 1 százalékos felajánlásokhoz), végül generálhatnak kampányokat társadalmi problémák megoldása érdekében (például közös akciók segítségnyújtókkal).

Ma még elvétve fordul csak elő az úgynevezett ügyközpontú marketing

(például speciális célú bankkártya), annál több jó példát találhatunk egyes vállalatok vagy vállalatcsoportok (például AmCham, Magyar Business Leaders Forum) adományozásra serkentő akcióira.

Kuti Éva kutatásának legfontosabb megállapításai szerint a vállalatok támogatóként alapvetően a hagyományos jótékonyági mintákat követik. A vállalati döntéshozók indítékai rendkívül szoros rokonságot mutatnak az egyéni adományozók motivációjával: a támogatási döntések főleg a szolidaritási elv szerint és érzelmi alapokon születnek. A helyi közösségbe való beágyazódás, a személyes kapcsolatrendszer érzékelhetően növeli az adományozási hajlandóságot.

A segítségben részesített nonprofit szervezetek kiválasztását még a viszonylag nagyméretű vállalatoknál is a vezetők személyes preferenciái, értékrendje határozza meg, amely számottevően nem különbözik az átlagembertől. A presztízs-növelés az adományozás indítékai között csak az utolsó előtti helyet foglalja el. „A konkrét célokkal való azonosulás, [...] a tevékenységnek a cég profiljához illő megválasztása csak elvétve fordult elő az adományozás indoklásában. A vállalatok csak ritkán mérlegelik objektív kritériumok szerint, a vállalati érdekek figyelembevételével a kérelmezők jó hírét és az ajánlott program minőségét.” (67. old.) Ebből következően az adományozás kiemelt területei az egészségügy (főként a beteg gyerekek) és a szociális szféra, ehhez képest háttérbe szorul az oktatás, a környezetvédelem. A sport főleg a szponzoráció kedvelt területe.

A közvélemény előítélete, amely szerint az újonnan létrejövő magyar vállalkozói rétegnek „kisebb gondja is nagyobb a jótékonykodásnál”, nem igazolták a kutatási eredmények. Mint ahogy azt sem, hogy a multikat inkább jellemezné a felelősségteljes támogatói magatartás. A magyar nagyvállalkozók adakozással kapcsolatos motivációs háttéréről szól Laki Mihály *Szociális érzékenység és közéleti szerep* című tanulmánya, amely bemutatja ennek a csoportnak önmagában is nagyon érdekes szociológiai háttérét és jellemzőit.

Mélyebb elemzést igényelne, miért

olyan ritka ma Magyarországon a koherens, a cégek üzleti céljaival összhangban álló, meghirdetett és viszonylag kiszámítható vállalati támogatási, illetve szponzorációs stratégia, miért nem jellemző e téren az üzleties gondolkodásmód. Meggyőződésem, hogy a nonprofit szektor jobban járna, ha a vállalatok tudatosabban, üzleti érdekeiket jobban követve viszonulnának hozzá.

Tapasztalataim szerint túlnyomórészt a cégek kommunikációs vagy marketingosztálya menedzseli az adományozást. A saját céges alapítványok létrehozása még nem túlságosan elterjedt, a kérelmeket elbíráló bizottságok már gyakoribbak, de a megkereső levél jellemzően egy-egy rendkívül frusztrált marketingesnél landol, akivel nehéz személyes kontaktust kialakítani. Ők, akikre a sors a kérelmek menedzselésének csapását mérte, többnyire rengeteg levelet és telefonhívást kapnak napról napra, már csak azért is, mert a cégek támogatási politikája, ha van egyáltalán, csekély számú kivételtől eltekintve nem publikus. A sok levél önmagában lesújtja és közömbössé teszi őket a kérelmek iránt, már ha eleve nem voltak ilyenek. Ráadásul ritka, hogy a felelősöknek ezen a feladaton kívül nincs más dolguk, ami általában könnyebben végrehajtható, mint a kérelmek szelektálása, döntésre előkészítése vagy éppen elutasítása. Azt tapasztaltam, hogy a „függetlenített” kérelmenedzselők között ugyanakkor nem egy, a téma és a szféra iránt igazán elkötelezett ember, miután kellő gyakorlatra tett szert, sokat segíthet a hozzá fordulóknak. Tudunk olyan vállalati tagságú társadalmi mozgalmról is, amely a mecenatúra elterjesztését tűzte zászlajára.

A szakmai közvéleményben általánosan elterjedt vélekedés, hogy a gesztusok javítják a cégek megítélését, presztízsét, dolgozóik közérzetét. A Szonda Ipsos 2003-as felmérése ezt nem támasztja alá. Az adatokból egyértelmű, hogy a felelős vállalati viselkedésről a társadalomban kialakult képzet elsősorban az alkalmazottakkal való bánásmód, illetve termékeik és szolgáltatásaik minősége alakítja – az etikus és szociálisan felelős viselkedés, a környezetvédelmi elkötelezettség

szintén fontos, de másodlagos tényezők. Mivel a vállalatok szociális, erkölcsi és környezetvédelmi tevékenységéről az emberek nagy hányada a médiából vagy a szóbeszédből értesül, nem lényegtelen a média képviselőinek véleménye sem, akik a társadalmi szempontból felelős magatartást úgy értékelik, „mint a vállalat népszerűségének növelésére tett cinikus kísérletet”. Bizalmatlanul kezelik a vállalatok jelentéseit társadalmi tevékenységükről. Nem tudják biztosan, megemlíthetik-e a szponzorokat, vállalati támogatókat a híradásokban, pedig a közvélemény az újságíróktól várna és kapja a tájékoztatást.

LAMBERGER GALINA

David E. Hoffman: Oligarchák

Ford. Feldmár Terézia, Király Zsuzsa, Holka László és Molnár Norbert. Századvég Kiadó, Budapest, 2005. 698 old., 4200 Ft

„Amikor 1994-ben újra Oroszország földjére léptem, azt mondtam: nálunk nincs demokrácia, itt oligarchia van. Akkor még ez a fogalom nem szerzett polgárjogot. Ma pedig mindenki oligarchiáról és oligarchákról beszél. Csakhogy a fogalom hamis jelentést kapott. Azokat nevezik ma oligarcháknak, akiket inkább fináncmágnásoknak kellene mondani, mert csak egy részét képezik az oligarchiának. A klasszikus állami értelemben az oligarchia a felső réteghez tartozók kis csoportjából áll, mely együtt kormányozza az országot. Ehhez tartozik a végrehajtó hatalom csúcsa, a törvényhozó hatalom csúcsa, az igazgatszolgáltatás csúcsa és a pénzügyi hatalom csúcsa. Valamennyien tökéletesen érzéketlenek a nép baja és szenvedése iránt. Azok az emberek, akik nálunk már Gorbacsov alatt, majd Jelcin idején hatalomra kerültek, egyáltalán nem az országgal és a néppel törődtek, csak meg akartak gazdagodni ebben a zavaros időben. Így került sor a nemzeti tulajdon tömeges kifosztására, az úgynevezett privatizálásra, amitől Nyugaton annyira fellelkesültek” – mondja egy 1998-ban ké-

szült, a *Hetekben* megjelent interjúban Alekszandr Szolzsenyicin. Később szót az ország apokaliptikus állapotáról, nincs egy jó szava sem azokról, akikről nem lehet elvitatni a történelmi tettet: felszámolták a szovjet kommunizmust.

A *Washington Post* rendszeres olvasói ismerik David E. Hoffmant, a hajdani tudósítót. A peresztrojka kezdetétől a 2000. évig tartó történetet drámaian bemutató könyvéből azt is megtudjuk, hogy az *oligarchia* szó mást jelent Oroszországban, mint másutt. Remekül szerkesztett, sok összefonódó epizódból álló tablójából talán sokkal többet megtudunk a keleti blokk volt szocialista országainak kapitalista (piac)gazdaságokká átalakulásáról is – éppen mert a struktúra összeomlásáról szól –, mint némely tranzitológiai kutatási jelentésből. Hoffman szociológusok, politológusok és közgazdászok érdeklődésére egyaránt számíthat, sőt a finom részletek bemutatása akár filmvásznonra kívánczozhat. Bár maga a mű az új Oroszország formálódó elitjéről szól, a tapasztalt újságíró mesterműve feszes, mégis könnyed stílusban írja le a modellt és átalakulását. Azt a történelmi pillanatot – ez tizenöt év – kapja el, amikor a szovjet-orsz birodalom gigantikus méretű, beroszdásodott gépezete recsege-roppogva újra megindul, hol lassabban, hol meg felgyorsulva pörög, a kötések, eresztékek nagy robajjal törnek és zuhannak szanaszét – miközben a szereplők kétségbeesett erőfeszítéssel igyekeznek egyben tartani, megreparálni, és felgyorsítani a zakatolást, hogy maguk ki ne zuhanjanak, hogy úrrá legyenek a gépezeten, és erőfeszítésükből személy szerint is hasznot húzzanak. A korszakról több-kevesebb tapasztalattal rendelkező kelet-európaiként döbbenet érezhetjük, hogy ez a nagy történet a mi életünk része is, mert benne voltunk, megéltük mi is, hatott és máig hat ránk.

A könyv külsőre meglehetősen hatásos és hivalkodó: borítóján köz helyszerűen egy-egy fontos személyt ábrázoló matrjoskababa szimbolizálja az oligarchákat, akik természetesen Lenin hasából gurultak elő. A tervező a hatást fokozandó legalább hétféle betűtípust használt. A címlapon

ezenfelül bombasztikus jelzőkben dúskáló ajánló sorok hirdetik a könyvet. Vajon nem egy naiv, a szocializmust és a Szovjetuniót gyerekes kíváncsisággal szemlélő amerikai szemüvegén keresztül látjuk-e majd a szörnyeteg orosz-szovjet (poszt)kommunistákat, a Gonosz Birodalmának megtestesítőit?

Óriási tévedés. A munka lenyűgöző, roppant tudatosan kidolgozott elgondolás eredménye. Nem a szerző mindentudó okoskodása, hanem a tények feltárásának igényes, precíz és pontos folyamata rajzolódik ki előttünk. A módszere sem nem különleges, sem nem bonyolult, minden képzett kutató vagy újságíró tudja vagy legalábbis hallott róla, mert a mesterség alapszabályait kell csak tudni hozzá, de alkalmazásuk egy feladat megoldásában az igazi teljesítmény. Hoffman azt akarja, hogy ismerjük és értsük meg az új Oroszország gazdasági és politikai erejét formáló és mozgató érdekvizonyokat és játszmákat, hogy ismerjük ki magunkat az eseményeket alakító szereplők szándékaiban és motívumaiban. Kiválaszt hat férfit az elitből, akiket ő úttörőnek tart a modern orosz kapitalizmus megteremtésében, és akik mérésen vállalták tetteik következményeit. Fontos, hogy mind a gazdaság, illetve a gazdaság-irányítás (kormány) első vonalában – szó szerint – harcoló férfiak. Az ő profiljukat rajzolja meg: több menetben interjút készít velük, aztán megkérdez hozzájuk közel álló tanúkat is. Az interjúk sok-sok történetből állhattak, amelyek igen alkalmasak egy jó (őszinte, reális, hiteles) portréhoz. Szülők, testvérek, barátok, volt egyetemi társak vagy kollégák hitelesítették a (jellem)rajzokat. Sokszor a családi indítatás értelmezéséhez még a szülők, testvérek életpályájának kanyarjait is fel kellett deríteni.

A főszereplők „azonosítása” azonban messze nem elegendő. Természetes, hogy az események értelmezése, a helyes kontextus meghatározása nem sikerül értő segítség nélkül: a közreműködők listája oldalakat foglal el, sokan tették hozzá szakmai tudásukat a műhöz (a szerző kétszáz interjút készített). Az is kézenfekvő, hogy az egyes beszélgetések más-más

fontos szereplőre irányították a figyelmet. Óriási tér nyílik meg az olvasó előtt: benne a peresztrojka párt-bürokratái, később a posztsovjét oportunisták, spekulánsok, európai és amerikai szakértők, üzletemberek – úgyszintén spekulánsok –, sőt magyar tudós reformközgazdászok. A főszereplőkkel együtt megfordulunk isten háta mögötti falvakban, társadalmi munkára kivezényelt tömegben, építőtáborban, ott vagyunk az épülő Moszkvában, a leningrádi és a moszkvai egyetemen, százalmas szegénységben és fényűző gazdagságban a Veréb- (korábbi nevén Lenin-) heggyen, megelevenednek az aktahegyekkel kilátástalanul birkózó, barátságatlan hivatalnokok és a márkás kölcsönöltönyben feszítő, fiatal orosz menedzserek. A politikai szándékok, a hatalmi játszmák alkotják a mű eleven társadalmi hátterét és egyszersmind a szereplők döntéseinek életbe vágó következményeit.

A gondos, beleérző szerkesztés alapkövetelménye, hogy az olvasó semmiképp se vesszen el a műben: sok mindent meg kell magyarázni – hisz egy sereg fogalom csak a szovjet rendszerben volt magától értetődő, aki akkor még tudta, az is már rég elfelejtette őket. Egy amerikai például nem is értheti a központi tervezési és elosztási rendszert, a készpénzhasználati szabályokat és azt, hogy miért kellett mindenhez engedély, hogy a hatósági vagy elnöki engedélyek hogyan helyettesítették a törvényt, vagy hogyan alapíthattak egy központi utasítás birtokában vállalkozást, szövetkezetet vagy bankot a szovjet vállalkozók. A szerző rövid, lényegláttató leírásokat ad az akkori, nem piaci intézményekről.

Az előszó kijelöli a sarokpontokat, a főbb állítások már itt megfogalmazódnak – kicsit úgy, ahogy a hosszú feltáró (vállalati eset)tanulmányok, elemzések esszenciáját a menedzserek számára össze szokták foglalni. Egyebek közt leszögezi: „a játékosok olyan világban mozogtak, melyből teljességgel hiányoztak az érett nyugati társadalmak jogi és morális korlátai. Ezekben az években Oroszország nem működött jogállamként.” (13. old.) Ez a kulcsfontosságú mondat vezet el hiányérzetünk megfogalmazásához: hi-

ányoztak a piac intézményei is az elitet segítő piacpárti ideológiával egyetemben. Ezt támasztja alá Gereben Ágnes kremlinológus-politológusnak a magyar kiadáshoz írt utószava, amely továbbgombolyítja a szálakat, és megpróbál rávilágítani a következő, a putyini korszak új elitjének szándékaira és játszmáira.

Az elitrekrutáció törvényszerűségeinek elméletei segíthették volna Hoffmannt is, ő azonban megmaradt a tényekről, eseményekről és színhelyekről adott történeti tudósítás szintjén. Lengyel Györgynek a gazdasági elitekről írt műveiből tudjuk, hogy a gazdasági szférában a privilegizált csoportok a politikai hatalom csúcán levőkkel kerülnek interakcióba, adott esetben konfliktusba. Az egyes erőforrások feletti kontroll intézményei és azok legitimitása foszlik semmivé, ha az ideológiai védelem megrendül. Hoffman műve szinte tanmeseként illusztrálja ezeket a téziseket. Ráadásul tudjuk, hogy az oroszországi kapitalizmus intézményeinek ideológiai védelme ki sem épült – vegyük észre Szolzenyicin bevezetőben idézett soraiiban az elutasító távolságtartást. Így nem is csoda, hogy a kilencvenes évek gazdasági elitjét egy újabb, vélhetően a szó eredeti értelmében vett oligarchia szorítja ki éppen mostanában. (Mindez persze hipotézisként kezelendő, vonatkozó kutatásokról nem tudok.) A mű tézise és a reflexió így foglalja keretbe a magyar kiadást.

Claus Offétől tudjuk, hogy a *politikai kapitalizmus* – vagyis a politikai hatalom által felülről irányított kapitalista átmenet – legitimitása csak a demokratikus eljárásokkal működő nyilvánosság eszközeivel teremthető meg. Ha a nyilvánosság intézményei segítségével átláthatók (ellenőrizhetők) az átalakulás szabályai és folyamatai – hívjuk akár privatizációnak –, akkor az eredményt méltányosnak és igazságosnak fogadják el a társadalom tagjai, mert bíznak a rendszerben, a működő intézményekben. És mindezért a hatalmat gyakorló politikai elit a felelős.

Hoffman nem foglalkozik a gorbacsovi elit felelősségével, a bukás okaiival, az elmaradt erőfeszítésekkel a gazdasági intézmények modernizálásért. Szívesebben mesél az abszurdit

tásokról, a bürokrácia önteltségéről, az üldözési jelenetekről, az erőszakról, a szereplők félelmetes magánrendőrségéről, miközben látjuk, hogy a szilárdnak hitt államok államában, amelynek a biztonságot, a kiszámíthatóságot kellene szavatolnia, érvényét veszítette minden régi szabály, s nincs helyettük semmi. Legfeljebb az egyének egyezhetnek meg valamiben, amit akár meg is szegnek, ha a körülmények úgy hozzák. Csak a személyes becsvágy, a kapzsiság meg a körülmények kínálta lehetőségek megragadása mozgatja a játékosokat, akik elé személyesen az elnök (vagy egy-két tanácsadója) állíthat akadályt. És mindig a személyeken van a hangsúly, a személyközi viszonyokon, a személyes morálon, erényeken és erkölcselenségen vagy gyengeségen.

A könyv teljességgel a módszertani individualizmus talaján áll, minden szereplőt stratégiákkal azonosít (talán ettől olyan világos – és angolszász). Pontosabban mindez a történetekből válik világossá, amelyekben modellezni lehet a kooperáló-versengő felek játszmáit, egymás ellen tett lépéseit. A könyvet olvasva folyamatos a késztetés, hogy a játszmákat a bizalom (illetve annak teljes hiánya) szempontjából értelmezzük. A racionális, stratégiai döntésként felfogott bizalom játékelméleti keretét a jól ismert fogolydilemmán túl az úgynevezett bizalom alapjáték alkotja. (*Basic Trust Game*: a bizalom alapjáték egy nem kooperatív, szekvenciális és alapesetben nem ismétlődő játék. A modernizáció felbomlasztja a tradicionális közösségeket, ennél fogva a bizalom helyébe a *confidence*, *legal trust* és *distrust* jellegű kapcsolatok lépnek.) A bizalomjáték két alapeleme a bizonytalanság és a sebezhetőség/kockázatok. A bizonytalanság a másik szándékaira, illetve a kimenetekre vonatkozik. A sebezhetőség a negatív kimenet kockázata. A modern társadalmak a sebezhetőséget, a kiszolgáltatottságot csökkenthetik, a hagyományos (beágyazott) társadalmak a bizonytalanságot.

Az éppen felbomló szovjet rendszer a bizonytalanság csökkentését eredendően elszigeteléssel, megfélemlítéssel és mindenre kiterjedő, totális ellenőrzéssel kívánta biztosítani, ami bizalomhiányt eredményezett. Eposzi

hőseink, az orosz Hatok éppen abban térnek el a hétköznapi emberektől, hogy racionálisnak ítélték a kockázatvállalást: bíztak a tulajdon eszközben és a kínálkozó lehetőségekben. Aki nyílt kockázatvállaló bizalommal lép tranzakcióba, feltételezi, hogy partnere is éppúgy sebezhető, ámde érdekelt abban, hogy mindketten önérdüküket képviseljék: ez a racionális cselekvés. Vagyis a bizalom nem személyes hajlam, hanem szociális tudás, intelligencia, adott esetben bizalmatlansági (*distrust*) játszmákban meg nyilvánuló racionalitás.

Hoffman bőven ellát az ilyesféle játszmák példáival, ám előtte bemutatja a fő játékosokat: Szmolenszkij, aki feketén nyomtatott és árult Bibliát, majd pártutasításra lett építési kisvállalkozó, később bankár, ma ékszerbolt-tulajdonos; Luzskov, a sokgyerekes asztalos fia, aki látványosan fellázad az építőtábori önkény ellen, az egyetemen „önfinanszírozó” kutató, a Moszkvai Tanács tagja ezredmagával, a peresztrojka idején hivatalnok, aki szövetkezet-alapítási engedélyeket utal ki, majd a radikális demokraták mellett a folytonosság szimbólumaként lesz Moszkva Gazdája, azaz polgármestere; Csubajsz Leningrádból, aki jelentős katonai beosztásban levő apját is kínos helyzetbe sodorja, amikor fiatal elméleti közgazdászként nyilvánosan vitába száll egy leninista előadással, de mégsem csapják ki, aki Leningrádban szabad gazdasági övezetet álmodik, mint nálunk Liska a vállalkozási kísérleteket, s aki végül zseniális privatizálóként kemény csapjátékos Gajdar kormányában; Hodorkovszkij, aki tisztá mérnöki logikával tekint a gazdaságra, rájön, hol vannak a rendszer gyenge pontjai, és hogyan lehet ebből valódi pénzt, dollárt fakasztani, aki felfedezi, hogy a Komszomol nem ifjúsági politikai mozgalom, hanem üzleti iskola, s aki titokzatos kapcsolatait révén mindig megszerzi a szükséges engedélyeket, a kutatóintézetből aranybányát varázsol, miközben megvásárolja a stratégiai vállalatokat, bankot alapít hozzá – s tudjuk, mi lett a vége; Berezovszkij, a kreatív és éles eszű informatikai kutató, aki a tudományos minősítésekkel üzletel, és szerez vagyionokat autógyárosként, aki azzal

kárpótolná magát az elvesztett nemzetközi tudományos karrierért, hogy nemzetközi vegyes vállalatná alakítaná az egész orosz autóipart, s aki túlélt egy ellene szervezett autóröbbantást; Guszinszkij, aki expresszív színházi rendezői karrierjét feladva, korábbi kisvállalkozói, a karperecgyártásban szerzett üzleti tapasztalatait kamatoztatva lesz észbontó finanszírozási konstrukciók kitalálójaként, Luzskovval vállalva, Moszkva újjáépítője, aki az első orosz médiamágnásként országos tévécsatornát finanszíroz, működtet és természetesen (fel)használ: mindenről tudósít és harsog, amit a hatalom nem kívánatosnak tart és elhallgat (csecsen háború, politikai villongások, választás, gazdagság, fogyasztás). Hoffman mindegyik életrajzban megtalálja – kinyomozza – a szovjet rendszer okozta frusztráció történetét vagy mozzanatát. A személyi igazolványba bejegyzett, bármikor ellenőrizhető német, zsidó nemzetiség/származás ellenőrzött numerus clausus-korlát az ipari, vállalati, kutatóhelyi első számú vezetői posztokon és az egyetemi felvételin, és ez vár az osztályellenség családjából származókra is. A frusztráció ereje váltja ki s erősíti a felívelő karrier ambícióját. Hoffman sajnos csak adatokat említ, nagyon hiányzik az értelmező magyarázat, olyan, amilyet a magyar nagyvállalkozókról írt könyvben a Laki-Szalai szerzőpár kidolgozott.

A rövid skiccekből is látszik, hogy ezek az urak az átalakulás néhány évében megéreztek a gazdasági lehetőségeket, sőt a fentről jövő pártiniciatívák szerint szocialista vállalkozásokat alapítottak a bürokraták engedélyével. Nem az ő érdemük, hanem a piacé, ha kiderült: ezek a vállalkozások valóban pénzt hoznak, bár vásárolni semmit sem lehetett érte. Szükség lett bankra, ahol egy darabig őrizgették, adminisztrálták, esetleg valamibe befektették, aztán adandó alkalmmal dollárra konvertálták, s azt már akár jól el is költhették. Látjuk a nagy orosz valóságot: a szemünk előtt csinálják meg a piac intézményeit, de a számtalan potenciális piaci szereplő közül – gondoljunk most Oroszország összes kis- és nagyvállalati vezetőjére – csak néhányan tudták, mind-

ez hogyan működik. Ők találták ki, mit s hogyan lehet épp Oroszországban piaci módon intézni, és diktálták a többé-kevésbé elegáns módszereket – így született az orosz kapitalizmus. A politikai hatalmi harcok közepette a kormányzati gazdaságirányítás utánuk rohanva, kapkodva akart törvényekkel keretet és határt szabni a gazdasági játszmáknak.

A játékszabályok hiányát maguk a magnások is tudták, a bőrükön érezték. A veréb-hegyi klubban szerveződő exkluzív társaság a szó szerint véres küzdelem elkerülésére megegyezést kötött: nem kompromittálják egymást a tömegkommunikáció korrupt hangadói keresztül (újabb orosz kulturális különlegesség: kompromat = híresztelés hamisított dokumentumok alapján, amely akár megsemmisítő erejű is lehet), nem mennek bíróságra perlekedni, nem hivatkoznak vitáikban törvényekre, hanem üzletileg megegyeznek, a kormányt/államot pedig igyekeznek közösen nyomás alatt tartani. Igen, ez a maffia, az eredeti jelentése és funkciója szerint. Nem bünszövetkezet, hanem védelem a kiszolgáltatottaknak és maguknak a törvény nélküli, önbíráskodó világban. A klub szükségképpen összeütközésbe került a kormányzati törekvésekkel, amelyek az állam, vagyis az új gazdaság reformtörvényeit akarták érvényre juttatni – jó példa erre a privatizációs licitálás. Az állam érdekét ebben a Hatok közül Csubajsz képviselte megvesztegethetetlenül, de ott versenyeztek még az erőforrások megszerzéséért a külföldi befektetők is. Hoffman értelmezése – hogy, az ipari-pénzügyi nagymogulok vették volna át a hatalmat (oligarchia alakult ki) – itt is sántít. A történetek alapján ugyanis ez csak látszat: a klub tagjai manipulálni tudták a politikai vezetést. Ötleikkel, befolyásukkal, az elnök belső köreihez közel kerülve, belebeszélhettek a játékszabályok alakításába, de az elnök döntéseinek ki voltak szolgáltatva: hiába egyezkedtek a kormánnyal, a kormánytagok kegyvesztése rájuk is visszahullt. A konzervatív volt apparatcsikok és KGB-sek politikai befolyását a rendőrségre, a katonaságra (és az elnökre) nem tudták megtörni – legalábbis Hoffmant olvasva ez de-

rül ki. Saját fegyveres magánrendőr-séggel védtek magukat. Természetes, hogy azért hajtanak, harcolnak, fizetnek – tévécsatornákért, választási sztárcsinálókért –, hogy a piaci szabadság racionális támogatói jussanak kormányra. Persze tévedhetnek. (585. old.)

Hoffman izgalmas történeteket mesél, az olvasó figyelme nem lankadhat: a történetek ugyanis szinte egy időben esnek meg – rubelválság, privatizáció, az államcsőd fenyegetése, az elnök betegsége –, és mindezen mozzanatok egymásba fonódnak, kölcsönösen erősítik vagy csillapítják a feszültséget. A turbulens világban – a tudósító tehetségének hála – egészen jól eligazodunk.

A történelemnek nincs vége – írja az utószóban Gereben Ágnes. Megkezdődött a visszaállamosítás a putyini elit politikai hatalmának megtartása érdekében. Hoffman utószava is később, 2003-ban készült. Ebben az orosz tőke- és vállalati koncentrációért az oligarchákat teszi felelőssé (597. old.), hiszen nincs jelentős kis- és középvállalkozói réteg. Úgy véli, ha az oligarchák magaviselete megváltozna, ha jók lennének, adakoznának, jótékonykodnának, átláthatóvá tennék kapcsolataikat, akkor jönnének az újak, az új vagyonosok. Ez így naivitásnak tűnik, még ha Carnegie meg Rockefeller iparmágnási pályájával példálózik is. (R. S. Tedlow elemző életrajzönyve alapján állítom, hogy ez sokkal bonyolultabb kérdés.)

Igaz, ami igaz, az orosz kapitalizmus alapító atyái mint első elitgeneráció szétszóródtak, de nem tűntek el. Három kohorsz reprezentánsai: a negyvenes, az ötvenes, illetve a hatvanas évek végén születtek. Van még 10–25 aktív évük. A peresztrojka újszülöttjei mára elmúltak húszévesek. A legidősebb oligarchának aposztrofált Luzskov (67 éves) nemrégiben a 2012-es olimpiát akarta Moszkvának megszerezni, Ecclestone-nal vitakozott össze a Formula1 üzleti feltételein, sőt felhőkarcolókat tervez építeni, amolyan moszkvai Wall Street-féleséget, és már most megmondta, hogy 2006-ban meg fogja akadályozni a melegek moszkvai felvonulását... Ki tudja, akar-e ő vagy közülük valaki más az országos politikában válasz-

tott pozícióért versenybe szállni?

CSAKÓ ÁGNES

Bényei Tamás: Az ártatlan ország

Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen,
2003. 539 old., 1800 Ft

Nagy öröm, hogy az 1947–77 között született angol regényekről olyan irodalomtörténeti mű került a magyar olvasók kezébe, mint Bényei Tamás könyve. A felvonultatott olvasmányanyag és a szerző széles körű elméleti tájékozottsága önmagában is jelentős helyet biztosítana a műnek az irodalomtörténeti munkák között, de a könyvben olyan irodalomfelfogás jelenik meg, amely józanságával és kételkedő gyakorlatiasságával az irodalomról való gondolkodásnak friss és Magyarországon talán szokatlan lehetőségét mutatja meg. S az a körülmény, hogy a könyv magyarul íródott, ahhoz is hozzájárul, hogy a szerző az angol nyelvű szakirodalom szakkifejezéseit és fogalmait is megforgassa, és használhatóvá, otthonosabbá tegye a hazai olvasók számára. Ilyen komoly egyszerűs irodalomtörténeti munkát a háború utáni angol irodalomról angol nyelven sem könyv-nyű találni. A kortárs irodalomra vonatkozó hasonló könyvek inkább „Bevezetés” típusúak vagy sokszerzős enciklopédiák. A „Bevezetések” rövidebbek, átfogó képet adnak, s nem igen lépnek túl azon, hogy az ismeretéseket némi kontextusba helyezték; míg a sokszerzős, enciklopédikus művek bevallottan a teljes irodalmi paletta bemutatására törekednek, így kevesebb esély marad az egyes szerzők és művek közötti összefüggések vizsgálatára, viszont az olvasó könnyen navigál a szócikkek között, s ha elég sok szócikket elolvas, képet kap arról is, hogyan lehet, hogyan szokás

beszélni manapság a XX. századi regényekről.

Bényei Tamás könyve nem adja fel azt az igényt, hogy a kiválasztott szerzők műveit elemző olvasás alapján tárgyalja, de arról sem feledkezik meg, hogy a magyar olvasó számára esetleg ismeretlenek az egész korszak angol irodalmára vonatkozó, átfogó irodalomtörténeti kérdések. A mű „az 1945-öt követő évtizedek, nagyjából a társadalmi-politikai konszenzus korának [angol] regényirodalmával foglalkozik, a hetvenes évek végéig, vagyis Thatcher asszony fellépéséig” (11. old.). Ugyanakkor, ahogyan arra az egész könyvet jellemző nyíltsággal és önreflexivitással Bényei rögtön az elején felhívja a figyelmet, a fontos életművek monografikus igényű tárgyalását „jóformán egy másik könyv előzi meg, amelynek célja a háború utáni angol regény szellemi történeti kontextusának feltárása, az *angol regény ethosza* nevű ideológiai konstrukció sorsának és működésének vizsgálata” (10. old.). Az itt tárgyalt regények tehát nem „angol nyelven írott” regények, hanem „angol” regények, a szó legsúlyosabb értelmében: a szerzők neve (Waugh, Powell, Durrell, Spark, Murdoch, Golding, Burgess) többnyire nagyon angolosan hangzik, ha a magyar olvasó számára nem tűnnek is túlságosan ismerősek, és nem az „egyéb” kategóriák (volt gyarmati író, skót író, nőíró stb.) képviselőitében tettek szert hírnévre, hanem „rendes” angol íróként. Mindez nem szűk látókörre vall – hiszen Bényei Tamás a mágikus realizmus jelenségét vizsgáló könyvével (*Apokrif iratok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997) már bizonyította, hogy a posztkoloniális irodalom területén is otthonos –, hanem arra utal, hogy a könyvben központi szerepet kap annak vizsgálata, mit jelent az „angol regény” kifejezés, vagy ahogy Bényei beszél róla, mi „az *angol regény ethosza* nevű ideológiai konstrukció”.

Mindig konstrukcióról van szó: Bényei úgy tekint minden kritikai fogalomra, mint ami a használat során termelődik ki és telítődik valamiféle jelentéssel, miközben más jelenségek magyarázatát hivatott ellátni. Retorikailag sem tekinti a kritikai gyakorla-

tot elsődlegesnek a regényekkel szemben. Ez azért érdekes, mert szívesen kapja rajta szerzőit azon, hogy művük szerkezete vagy egyéb belső stratégiája ellentmond a felszínén megjelenő, kimondott tendenciáknak. A maga szövegében igyekszik elkerülni a hasonló ellentmondásokat. Számos megközelítés és az értelmezési tartományt tisztázó megjegyzés után az angol regény ethoszát tehát „az ideológiai, esztétikai, kulturális és társadalmi előfeltevések és mítoszok” rendszereként definiálja (40. old.), vagyis arról a hiedelemvilágról van szó, amelybe az angol regény kiadása pillanatában beleszületik, és amely értetlen család módjára mindenféle elvárásokat támaszt vele szemben. Hogy pontosan milyen elvárásoknak kellene megfelelnie egy angol regénynek az angol regény ethosza szerint, arra ezt a felsorolást ajánlja fel a szerző: „nemzeti kötődésű (vagyis egy elképzelt, ideológiai alapon megkonstruált angolságképhez kapcsolódik), morális elkötelezettségű, a liberális humanista ideológia letéteményese, empirikus, realista, kompromisszumos poétikájú, társadalmi érdekű diskurzus, közösségi küldetése van, osztályjellegű, hagyománytisztelő, anti-intellektuális, antimetafizikus és elméletellenes.” (42. old.) Természetesen a valóságban olvasható angol regények általában nem ilyenek, hangsúlyozza Bényei, és mivel nem ilyenek, nem is nagyon tudott velük mit kezdeni a kritikai befogadó közeg, amelyet béklyózt „az angol regényhagyomány rendkívüli gravitációs erejű kritikai súlypontja” (42. old.), vagyis az angol regény ethosza.

Ez a fogalom azután számos alkalmat ad a szerzőnek, hogy ne csak lenyűgöző olvasottságát csillogtassa meg az olvasó előtt, hanem a humort is. „Az angol regényről elmondható dolgok közül ekként az kívánczik első helyre, hogy az mindenekelőtt szerfelett *angol*” (43. old.) írja, majd levezeti, hogyan lett „az angol regény feladata többé-kevésbé deklaráltan a létező nemzeti ethosz és ideológia megóvása és átörökítése” (44. old.). Mindennek az ad különleges jelentőséget, hogy a vizsgált korszakban az angolság fogalma és az angol identitás jellege lényeges változáson ment

át, nem kis mértékben a gyarmatbirodalom elvesztése folytán. Itt Bényei történetesen Terry Eagletont idézi (144. old.), mert, ahogy az a legszebb egyetemi oktatói hagyományokhoz illik, mindig mindenkit idéz, aki az adott gondolathoz inspirációként, párhuzamos gondolatmenet révén, lektori munkája során vagy bármely más módon kapcsolható, és ezer szílat ajánl fel olvasójának, amelyek mentén további ismeretekhez vagy olvasmányélményekhez lehet jutni.

Ami *Az ártatlan ország* irodalomtörténeti jelentőségét illeti, nem teljesen meglepő, ha egy külföldi szakember képes meglátni és leírni egy nemzeti irodalom vagy egy irodalmi korszak jellegzetességeit. Ilyen esetekben nem működnek a megszokott értelmezési automatizmusok, vagy mások működnek a szokások helyett, és más kép kerekedik ki a más nézőpontból született megfigyelésekből. Nem feltétlenül meglepő tehát, de tanulságos és érdekes, amikor így alakul. A szerző jelen esetben is függetlenedik a szokásos angol kritikai véleményektől, sőt a bevezető elméleti fejezeteket kritikai vizsgálatuknak szenteli. Ezek a fejezetek minden angol szakos egyetemi hallgatónak hasznára lesznek, de nagyrészt itt találhatóak azok a megjegyzések is, amelyek általában az irodalomról és a szerző irodalomfelfogásáról szólnak, és üdítő természetességgel tárgyalják az irodalom termelésének, változó társadalmi helyének és szerepének kérdéseit éppúgy, mint minden irodalomkritikai vélemény mesterségesen megalkotott mivoltát, vagy az angol regényen belül megjelenő idegenségek ártalmatlanításának, marginalizálásának stratégiáit és az ethosz Másikjának folyamatos termelését (12. old.) – nem óvatosan megpendítve, hanem magától értetődő természetességgel kezelve ezeket a fogalmakat.

Ami a mű szerkezetét illeti, érdekes, hogy a szerző nem hódolt be a posztmodern formák kényszerének. Nincsenek feleselő oldalak, abc-rendbe szedett szócikkek, nincs keres meg határozás, párhuzamos hasábszerkesztés, lapszáli eligazító címszó. Olyan irodalomtörténetet ír, amilyen regényt Dickens: szinte XIX. századi derűs, mesélő hangon és bő-

séges terjedelemben mond el mindent, amit történetéhez szükségesnek tart. Egyszerűs, egyetlen hangon, egyetlen ívben megírt mű ez, csak fejezetek tagolják, és még a címmel ellátott, de kisebb lélegzetű alfejezetek címei sem feltétlenül kerülnek be a tartalomjegyzékbe. Az ember szeretne a könyvhöz egy saját könyvtárszobát, benne a novemberi hideg ellen pattogó kandallótűzet, és hosszú, üres téli estéket, hogy nyugodtan olvasgathassa, és örülhessen neki, hogy mennyi benne a szó meg a szellem és a tudás. Azért a modern szakkönyvszerkesztésnek mégis behódol a szerző, és a név- és tárgymutató mellett 30 oldalnyi bibliográfiát is közöl részben a szépirodalmi művekről, részben pedig *Kritika, elmélet stb.* cím alatt. Mégis kár, hogy aki nem elejétől a végéig olvassa a könyvet, talán észre sem veszi az alcímekbe rejtett szerzői eligazításokat vagy a mutatókban a nevek és címek között felbukkanó néhány fogalmat. Mert bizony nehéz elképzelni, hogy az érdeklődő olvasók, akik többnyire mégiscsak vizsgára készülő diákok lesznek, végig fogják olvasni az 500 oldalnyi szöveget. Aki már ismerős az angol irodalom és főleg a XX. századi angol regény területén, az persze hamarabb megtalálja, amit keres. De aki most ismerkedik ezekkel a művekkel, a könyv első részében nehezen fog eligazodni, itt kevesebb az olvasóbarát kapaszkodó.

Más hátránya is van a terjedelemben. Ekkora szöveget a mai, szerkesztőtlenített időkben szinte lehetetlen minden szempontból gondolni, és ez esetben a tudományos pontosság szempontja mellett háttérbe szorult a nyelvi megformálás. A mondatok hosszúak és bonyolultak. Némelyikben benne maradt egy-egy kitörlendő ismétlés, másoknak többször nekifut az ember, mielőtt átugorja őket. Igaz ugyan, hogy az összetett mondatok teszik lehetővé az árnyalt fogalmazást, a fogalmak tisztázását s az utalásokat is a vonatkozó elméletekre, mégis nehezítik az olvasást.

Nyelvi probléma a fogalmak megjelenítésének kérdése is. A szerző igyekszik jó fordításokkal ellátni az olvasót, és helyenként hajlandó az eredeti angol kifejezéseket is megad-

ni. Ez komoly segítség, mert az elméleti jellegű szövegek esetében szokásos nehézségek itt is felmerülnek: bizonyos szakkifejezéseket az ember csak idegen nyelven, jelen esetben angolul ismer (olykor azért, mert tartalmuk is csak külföldön, idegen nyelvi közegben elfogadott). Ezért aztán a magyar megfogalmazásból nem feltétlenül ismer rá a gondolatra, és jól jön az eredeti angol szó megjelenítése, különben maga volna kénytelen visszafordítani a szöveget angolra, hogy megértse. Olykor a tárgymutatóban egyes kifejezések (például *cultural materialism*) csak angolul jelennek meg, ami már visszataszító. Mégis ez a fejlődés útja, akármilyen rögzös is: azért kell magyarul kortárs külföldi irodalomtörténetet írni, aminthogy azért kell irodalomelméleti munkákat is magyarra fordítani, hogy a magyar olvasó is megismerkedjen a sajátján kívül lehetséges szemléletekkel és megközelítési módokkal, beleértve a szakszavakat is, és utána az új fogalmakon keresztül is láthassa az addig csak a régi fogalmak szemüvegén át szemlélt világot.

Érdemes tehát nekigyürkőzni az olvasásnak, mert a könyv minden oldalon bemutat valami érdekességet: hol egy méltatlanul ismeretlen író egyik regényének rövid és találó értelmezését, hol egy híres műről szóló híres közhely kipukkasztását s helyette a mű friss olvasatát, hol egy távolságtartóan kezelt kritikai szakkifejezést, hol pedig azt, amit vártunk, mert a vizsgált időszak fősodrának alkotásairól beszél, de mégis meglepő, milyen részletekre kiterjedő figyelemmel vezet végig egy-egy összehasonlító elemzést, például a Muriel Spark regényeinek zárómondatait jellemző perspektíaváltás vizsgálatában (379. old.).

A könyv címe azonban (*Az ártatlan ország*) kissé félrevezető. Ha egyáltalán értelmezhető a fogalom, akkor sem Anglia az első ország, amely „ártatlanként” jelenik meg az ember lelki szemei előtt. Inkább Tibetre gondol, aki ilyesmit hall. Angol szakos körökben hagyományosan a viszonylag fiatal Amerikai Egyesült Államok szokta képviselni az ártatlanságot a kifinomultan dekadens Európával szemben, és itt Anglia mintegy félúton jár a dekadencia felé, melynek

csúcát természetesen a békaevő franciák képviselik. De ha nem Henry James nyomdokait követve próbáljuk meghatározni az ártatlanság fogalmát, akkor is inkább az csenget az angol nyelvű média ismerőinek fülébe, hogy az USA végképp elvesztette ártatlanságát, amikor leomlottak a World Trade Center tornyai New Yorkban. Így tekintve az ártatlanság azt jelenti: még nem szembesült egy ország vagy nemzet azzal, hogy vele is történhet baj. Ebben az értelemben azonban az ártatlanság újra meg újra kinő, mint a gyík farka: az USA-val sem 2001-ben történt először baj, mindjárt ott volt például a polgárháború, amelyre a vesztes Dél máig úgy emlékszik, mint az elszenvedett történelmi igazságtalanságok kezdetére, valahogy úgy, ahogy mi Trianonról szoktunk búsongani. Ha így nézzük, Anglia, pontosabban Nagy-Britannia valóban 1947-ben veszítette el talán legutóbb az ártatlanságát, mert akkor szűnt meg végleg a gyarmatbirodalma. A korábbi századokban ugyanis sikeresen exportálta problémáit a gyarmatokra, lett légyen a probléma a túlnépesedés, a kalandra éhes fiatalemberek nagy száma, a bűnözők eltávolítása a civilizált társadalom közegéből vagy bizonyos termények termeltetése. 1947 után azonban már nem volt hova menni, sőt egyre nagyobb számban jelentek meg a szigetországban a volt gyarmatbirodalom addig távol élő polgárai, akik más éghajlaton és más kultúrában nevelkedtek, mégis angolnak vallják magukat, és az anyaországban kívánnak letelepedni. Ekkor tudta meg tehát Anglia, ahogy mi nevezzük Nagy-Britanniát, avagy az Egyesült Királyságot, hogy a második világháborús bombázásnál nagyobb csapás is érheti, mert most béke van, ennek a változásnak azonban nem lesz vége, s ők nem ismernek rá öreg Angliájukra.

Csak hogy ez a fajta nemzeti fájdalom notórius részvétlenségre talál. Akiket rendszeresen érnek csapások, ilyenkor csak vállat vonnak (miért gondolta Anglia, hogy ő kivétel), aki meg hasonló cipőben jár (volt azért másnak is gyarmatbirodalma még száz évvel ezelőtt), kárörvendően szemléli, hogy eljött Anglia alkonya is.

Tehát a második világháborút követő három évtized angol irodalmának külső meghatározását az ártatlanság fogalmához kötni nagyjából annyit jelent, mintha mi innen, ahol rendszeresen jönnek-mennek a megszálló csapatok, nagyon okosan legyinténénk az angolok problémáira, és azt mondanánk, hja, naivak, miért, mit képzeltek. Ez a felsőeséges gesztus viszont nem elegáns dolog, mert nekünk meg fogalmunk sincs, mit nyújtott a Brit Birodalom távoli alattvalóinak. Erről akkor nyerünk valamiféle képet, ha megismerjük mondjuk a malajziai oktatási rendszert, ami attól jó, hogy még az angolok építették ki – mint ahogyan a Monty Python-féle *Brian életében* is úgy foglalták össze a római hódítók szerepét, amikor felmerült, mit kaptak a rómaiaktól a gyarmatok: hát, iskolát, utakat, vízvezeték... Ami természetesen nem menti a gyarmatbirodalmakat, de minket sem jogosít fel arra, hogy sokkal okosabbnak higgyük magunkat csak azért, mert már egy ideje nincsenek elveszithető gyarmataink.

Tudja ezt természetesen Bényei is, s zárójelben meg is jegyzi, hogy „egyébként »ártatlanságról« beszélni egy gyarmattartó nagyhatalom esetében még metaforikus értelemben is kétséges”, mégis ezt a címet adta könyvének. Ez a stratégia, a kétségek leplezetlen hangoztatása mellett a preferált gondolatmenet zavartalan végigvitele jól jellemzi a könyvet, és újabb magyarázattal szolgál a terjedelem kérdésére, de egyben azt is megmutatja, mik a mű legnagyobb erényei. A szerző ugyanis mindenféle szemfényvesztést elkerülve előttünk gondolja végig választott témájával és arra vonatkozó olvasmányaival kapcsolatban felmerült számos (nem gondolhatjuk, hogy az összes) gondolatát és kételyét. Felszínre hozza a hallgatóságos előfeltevéseket, megvizsgálja a kritikai vakfoltokat, mozgásba lendíti irodalomtörténeti és kritikai fegyvertárát, és felvonultatja a választott periódus szűk határait rendszeresen átlépő olvasmányélményeit, mintegy felajánlva az azóta eltelt idők nem hivatalos angol irodalomtörténetét is. Nagyszerű tankönyvet ír, és kettős tükröt tár az irodalomárok elé: lám, így írnak az angolok,

így írnak az angol kritikusok, és el lehet gondolkodni, mi vajon milyen nemzeti ethoszt keresünk, és mit várunk el a magyar regény ethosza nevében a saját regényeinktől.

S mindezzel a legfontosabbra biztatja olvasóit: olvassák el magukat a műveket, és értelmezzék őket – a szöveg alapján, belátásuk szerint. Ahogy egy korai zárójeles megjegyzésében Bényei megfogalmazza: „élég bizonyos mélységben belemerülnünk egy regénybe, s a kiindulópontul szolgáló irodalom- és szellemtörténeti kategóriák hamarosan irrelevánssá válnak; a nekünk tetsző irodalomtörténeti teológiaiának megfelelően majd minden szövegről kimutatható, hogy realista, modern és posztmodern egyszerre.” (11. old.) A szerző „nem áll elő új kritikai narratívával a háború utáni évtizedek regényirodalmában történt eseményeket illetően” (13. old.), szerencsére. Nem akar valami nagyszerű és új elméletet ráerőltetni az anyagára: magukról a regényekről szól, s elsősorban a kritikai megközelítéseket illeti gyanakvással. Az egyéni művek és életművek jellegzetességeit mutatja be, és a köztük fellelhető párhuzamosságokra hívja fel a figyelmet, mintegy másodlagosan, az egyes művek olvasásának melléktermékeként. Nem írni akar, hanem olvasni, és elébünk tárja ennek folyamatát, megosztva az olvasóval saját, igen jól informált olvasói pozícióját. Hogy ebből a paradoxonból hogyan keveredik ki a nagy, 500 oldalas irodalomtörténet olvasója, az más kérdés. Nyilván nem lehet minden olvasattal egyetérteni. Az sem biztos, hogy mindenki képes lesz együtt gondolkodni a szerzővel, és ugyanazt a gondolatot két oldalon belül többször is végiggondolni, kicsit mindig más megfogalmazásban, kicsit mindig elforgatva a kaleidoszkópot. Tulajdonképpen az sem baj, ha egy-egy olvasó félúton otthagyja a könyvet, és elmegy a regényeket olvasni. Majd utána úgyis visszaszajon, kíváncsiságból. Hogy megnézze, mit írt róluk, meg a többi regényről, Bényei Tamás *Az ártatlan országban*.

FRIEDRICH JUDIT

Török Gyöngyi: Gótikus szárnyas- oltárok a középkori Magyarországon

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁS
A MAGYAR NEMZETI GALÉRIÁBAN

Kossuth Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2005. 144 old., 5990 Ft

A Rados Jenő, Radocsay Dénes, Aggházy Mária és Kampis Antal által fémjelzett korpuszok mellé a közel-múltban újabb kötet kerülhetett a magyarországi szárnyas oltárok kutatásában és sorsában érdekelt olvasó könyvespolcára. A szakmai közönség régóta várt Török Gyöngyi összefoglaló kötetének megjelenésére, de a vonzó kivitelű, színes képekben bővelkedő könyv az albumok között is otthon érzi magát, így a művészetkedvelők érdeklődésére is minden bizonnyal számot tarthat.

A szárnyas oltár fogalmával, jelenségével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom mára olyan szerteágazó, hogy megalapozott összefoglalásával hiába próbálkoznánk egy rövid bevezetőben. A különböző katalógusok, területi és tipológiai összefoglalások, alapos részlet- és esettanulmányok nagy száma ellenére alapvető kérdések várnak még megnyugtató válaszra. Nem sikerült egyelőre a szárnyas oltár tipológiai fejlődésének útját, állomásait világosan vázolni, illetve a típus eredetével és kialakulásával kapcsolatos különböző nézeteket közös nevezőre, a vitákat elfogadott döntésre juttatni. Nem egyértelmű a szárnyas oltár liturgiai használatával

kapcsolatos szokások kérdése sem. Az oltár – pontosabban a retábulum – szárnyainak nyitható-csukható voltára utaló, a szakirodalomban általánosan használt „ünnepi”, illetve „hétköznapi oldal” kifejezések valójában igazságtalanul leegyszerűsítik a funkcióval kapcsolatos összefüggéseket, e megnevezések folyamatos használata szinte már feledteti az idevágó részletkutatások hiányosságát. A tisztázáshoz az írott források feldolgozására és összefoglalására lenne szükség, esettanulmányokra, amelyek feltehetően területenként némileg változó képet mutatnának, és nem vezetnének általánosítható szabály meghatározásához.

A témában kétségkívül vezető helyet elfoglaló német kutatáshoz képest a magyar kutatás viszonylagos elmaradásai részben valóban a fellelhető források gyakran emlegetett gyér voltának tudhatók be. Másrészt el kell ismernünk, hogy jelentős hátrányban vagyunk még a fennmaradt írásos adatok feldolgozásában is, a középkori magyar királyság területéről ránk maradt emlékek pontos felteképezése, inventarizációja hiányos, a nemzetközi kutatásban már általánosan használt különböző fotótechnikai eljárások, technika- és anyagvizsgálatok alkalmazása pedig kimondottan gyermekcipőben jár. Pedig a középkori Magyarország szárnyas oltárai iránti érdeklődés több mint százéves múltra tekint vissza: a kezdeteket a mára szinte legendássá vált Ipolyi Arnold, Pulszky Károly, Divald Kornél, Orbán Balázs, Victor Roth és mások gyűjtőmunkája képviselte. Úti jegyzeteik, leírásaik, részlettanulmányaik és összefoglalásaik, akárcsak a kortárs szász történészek és lelkészek írásai, nyilván ösztönöztek az ebben az időszakban kialakuló gyűjtőkedvet is. Az ő munkásságukra is utaló, rövid méltatással indul – elsősorban Jankovich Miklósnak a Nemzeti Múzeum gyűjteményét megalapozó mecénási és gyűjtőtevékenységét, valamint Divald Kornél következetes topográfiai munkáját kiemelve – Török Gyöngyi könyve is (5. old.).

Rados Jenő 1938-ban megjelent összefoglalása a magyar oltárokról, Genthon István „rég Magyar festő-

művészettel” foglalkozó írása, Kampis Antal középkori magyarországi faszobrászatot elemző 1940-es könyve, Aggházy Mária hasonló témájú, *Régi magyarországi faszobrok* címmel magyar és német nyelven is megjelent 1958-as elemzése, majd Radocsay Dénes mindmáig kézikönyvként használatos, 1955-ben megjelent magyarországi táblakép-, valamint 1967-ben közzétett magyarországi faszobor-korpusza alkotják nagyjából a témával foglalkozó magyar szakirodalom csontvázát. Radocsay a számára – közvetlenül vagy közvetve, esetleg csak hírből – ismert összes tábla-kép és faszobor feldolgozására vállalkozott, a hatalmas összegyűjtött anyagot hosszú rendszerező tanulmánnyal látta el. Munkája olyan stílusösszefüggéseket és műhelykapcsolatokat körvonalazott, amelyek nagy része máig rögződött a szakirodalomban. Genthon, Kampis és Aggházy a teljesség igénye nélkül ugyan, de jól meghatározott szempontok szerint válogatva nyújtott jellemző összképet a témáról. (A legutóbbi évtizedek részletkutatásai (Török Gyöngyi, Végh János, Kerny Terézia, Eisler János, Poszler Györgyi, Ivan Gerát, Mojzer Miklós, Urbach Zsuzsa, Endrődy Gábor és mások tanulmányai) megkezdték – egyelőre jobbra csak a felvidéki emlékekre vonatkozóan – a még hiányzó alapok megépítését, részben cáfolva, sok esetben viszont adatok sorával támasztva alá az összefoglaló munkák és korpuszok általános megállapításait.

Török Gyöngyi címválasztása első pillantásra azt a benyomást kelti, hogy az elődök hagyományait követve, a középkori Magyarország gótikus szárnyas oltárainak átfogó bemutatására vállalkozott. A kötet nyitóoldalon megjelenő alcím, *Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*, azonban tisztázza, hogy nem újabb összefoglaló korpusz született, hanem a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztályának főmuzeológusa, az itt őrzött táblakép-, faszobor- és szárnyasoltár-állomány kurátora a hosszú évek óta kezelésében levő gyűjtemény bemutatásával járul hozzá a magyar királyság területén fennmaradt szárnyas oltárokról eddig kialakított képhez. Török Gyöngyi kutatásai az el-

múlt évtizedek folyamán a magyar szárnyas oltárok történetének feltárására koncentráltak, számos, a témával foglalkozó publikációja ismertette nemcsak a magyar, de a nemzetközi közönségnek is a gótikus szárnyas oltárok magyarországi példáit. Írásai-ban közölt fölvetéseinek, kutatásai-nak és eredményeinek tömör összeg-zését tartalmazza a most közreadott kötet.

Aki e könyvet az ismert kategóriák valamelyikébe szeretné besorolni, ne-héz helyzetben van. A 23 oldalas be-vezető tanulmányból, 81 egész olda-las színes képből és 22 oldalas „checklist” típusú katalógusból álló kötet ugyanis nem a Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében őrzött táblaképek és faszobrok teljes kataló-gusa; szempontjai eltérnek a gyűjte-ményi és a szakcatalogus kritériu-maitól, formátuma pedig arra utal, hogy nem is egyszerű kiállítási veze-tőről van szó. Olyan kedvcsináló vá-logatás, amely csodálatos kivitelének köszönhetően talán azt is becsalogat-ja a Budavári Palota „D” épületének földszinti terem sorába, illetve az egy-kori trónterembe, akit ilyesmi koráb-ban nem érdekelt. (Feltétlenül meg-említenéd ebben a kontextusban a Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjte-ményeinek máig leginkább használt bemutatása és egyúttal vezetője – Mojzer Miklós (szerk.): *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Corvina, Bp., 1984. –, amely az 1984-ben megnyílt állandó kiállítás-hoz kapcsolódva nyújtott reprezentatív válogatást – szakmai igényvel, de a nagyközönséghez is szólva.)

A bevezető tanulmány néhány so-ro-s gyűjteménytörténettel indul. Jan-kovich és Divald gyűjtéséig vissza-nyúlva kíséri figyelemmel, hogyan ke-rültek át a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, valamint az Iparművészeti Múzeum első kiállít-ásain látható gótikus táblaképek, fa-szobrok vagy teljes szárnyas oltárok az 1970-es évek folyamán a Magyar Nemzeti Galériába, ahol 1979 végén nyílt meg a XIV. század faszobrásza-tát és a XV. század oltárművészetét bemutató állandó kiállítás.

Ezután a magyar oltár fejlődésének tipológiai és stilisztikai állomásait kö-veti nagy lépésekben, a XIV. század-

tól a XVI. század húszas éveig, első-sorban a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található példák-on, melyeket kiegészít néhány, a magyar oltártörténet szempontjából igen je-lentős, de máshol őrzött darab emlí-tésével.

A szárnyas oltár típusainak kialaku-lását összegző mondatok után kezdé-tét veszi a gyűjtemény darabjainak bemutatása, elsőként a kisméretű, ta-lán magánáhitatot szolgáló, ereklye-tartó oltárok XIV. századi típusát képviselő, a kassai domonkos kolos-torból származó „oltárka” két, a Ma-gyar Nemzeti Galériában őrzött szár-nyáé. A rövid elemzésben az oltár eredeti szerkezetéről, máig fennma-radt középrészéről nem esik szó, ám az idevágó 1. számú kép rekonstruál-ja az oltár egykori, teljes állapotát. Erdemes lett volna a kép feliratában megjegyezni, hogy az itt látható kö-zéprészt jelenleg a kassai múzeum ör-zi (Východoslovenské múzeum v Ko-siciach, ltsh. S-2397).

A Kolozsvári Tamás garamszentbe-nedeki oltárának említésével beveze-tett lágy stílus illusztrálására a Galéria gyűjteményéből – minden bizony-nal viszonylagos épségére való tekintet-tel – a trencsényi házi oltárt választotta ki a szerző, hozzátéve, hogy az a stílus kései, az 1440-es évekből ismert for-mai jegyeit viseli magán. Talán töre-dékes volta – esetleg a bécsi festészet-hez való szoros kötődése – miatt ma-radt ki a lágy stílust a Nemzeti Galéria gyűjteményében talán legmagasabb színvonalon képviselő, úgynevezett Maria Gravidá tábla, amely eredetileg egy nagyobb méretű Mária-oltár része lehetett (ltsh. 52.656). Hasonlóan ki-emelkedő kvalitású mű e korból két, 1410–20 körül keletkezett szobor, Szent Dorottya és Szent Katalin a Gö-mör megyei Barka templomából. Ta-lán azért nem kerültek említésre, mert az oltárról, amelyhez tartozhattak, semmilyen információnk nincs (ltsh. 52.653 és 99.10.M; a szobrokkal és feltételezett eredeti elhelyezésükkel újabban Verő Mária foglalkozik a *Sigismundus. Rex et imperator. Művé-szet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában* című kiállítási katalógus lapja-in). Félő, hogy csupán a trencsényi házi oltár alapján az olvasó kissé félre-vezető képet kap a Régi Magyar Gyűj-

temény lágy stílusú emlékeiről.

A század második felét két liptó-szentmáriai és egy liptószentandrás-i oltár említése képviseli, majd valami-vel hosszabb, a donátor kilétére és egyes ikonográfiai részletekre is kité-rő elemzés jut a mosóczi Szenthárom-ság-oltárnak. A periódus egyik legje-lentősebb, színvonalában és méretei-ben is kiemelkedő példaként kerül szóba a kassai Szent Erzsébet-temp-lom főoltára, amelynek a szekrényt keretező szobrai közül való – a szerző feltételezése szerint – két, a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében ör-zött, egyházatyákat ábrázoló szobor (9. old.). A témában járatos olvasó számára egyértelmű lehet, pontosan melyik két szoborról van szó (Szent Jeromos és Szent Gergely, ltsh. 7183, 55.880.), a szövegben sem leltári szám, sem fénykép nem pontosítja a feltételezést.

A Felvidékről származó XV. száza-di szárnyas oltárok mennyisége és jel-lege is jól érzékelteti, hogy a meg-növekedett igényeknek köszönhetően a műhelyekben ebben az időszakban már megindult a sorozatgyártás. A ki-vitelezés technikai kérdéseire rávilá-gító, a munkaszervezésre és a munka-megosztásra utaló általános, a szak-irodalomban gyakran közölt megállá-pításokat a gyűjtemény egyes darab-jain tett technikai megfigyelések, vizsgálati eredmények felvillantásával színesíti a szerző. A Magyar Nemzeti Galériában az elmúlt évtizedekben végzett alapos restaurátori megfigye-lések, feltárások, a magyar művészet-történeti kutatásban akkortájt még újdonságnak számító infrakamerás vizsgálatok szükségességének hang-súlyozása, kivitelezésének megszerve-zése Török Gyöngyi érdeme. A kötet lapjain bemutatott megfigyelések – a kisszebeni Angyali üdvözet-oltáron a domborművek elhelyezését segítő, a kész állapotban eltakart feliratok, a szintén kisszebeni Szent Anna-oltár szekrényének alsó deszkáján megfi-gyelt szerkesztési vonal, az infraka-merás vizsgálatok során észlelt kom-pozicionális vagy akár ikonográfiai módosítások – mind olyan érdekfe-sztítő és alapvető, a középkori meste-rek működését, munkamódszereit megvilágító megfigyelések, amelyek alkalomadtán a jelenleginél lényege-

sen bővebb, szisztematikusabb tárgyalást érdemelnének.

A bevezetőben a jánosréti Szent Miklós-főoltár, a cserényi Szent Márton-oltár, a jánosréti Passió-oltár és a berki Mária Magdolna mennybevitelle-oltár képviseli a XV. század utolsó két évtizedének oltárprodukciónak. A XVI. századi alkotások sorában a jelentőségéhez mért kiemelt helyet, az aktuális tisztítási, restaurálási munkákra is kitérő elemzést kap a kisszebeni Keresztelő Szent János-főoltár. Ugyancsak az átlagosnál alaposabb méltatásban részesülnek MS mester egykori selmecbányai oltárának szét-szóródott táblái, amelyek közül csak a Mária és Erzsébet találkozását ábrázoló festmény van a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében. A korábbi gótikus szerkezetet reneszánsz elemekkel ötvöző emlékek közül két leibici oltár, a lipótszentandrási Szent András-oltár és a Lőcsei Pál mester hatását mutató – korábban a technikai érdekességeknél már szóba hozott – kisszebeni Angyal üdvözlés- és Szent Anna-oltár kerül említésre.

Kissé aránytalanul érezhetjük a válogatást abból a szempontból, hogy a Felvidék oltárainak hosszú sorát nem követik a Dunántúl művészeti produkcióját képviselő jelentős oltártörödékek, mint amilyenek – többek között – a felsőlendvai (ltsz. 8125., 8126., 8127., 8128.) vagy a nagytótlaki (ltsz. 180., 182.) táblák.

Az erdélyi szárnyas oltárok közül három, viszonylag épen fennmaradt oltár kapott helyet – a csikmenasági, a csikszentléleki és a csiksomlyói –, a gyűjtemény többi erdélyi darabja nyilván töredékes volta miatt nem kerül szóba. Nemcsak a Nemzeti Galéria erdélyi anyagának (a felvidéki gyűjteményéhez képest) szerény mennyisége az oka annak, hogy a tanulmánynak csupán utolsó másfél oldala foglalkozik az erdélyi szárnyas oltárokkal. A téma ismeretében ugyanis meglehetősen csehül állunk, még a magyarországi szárnyasoltárkutatás általános helyzetéhez képest is. Ezzel az elmaradással magyarázható talán a könyvben szereplő téves adat, hogy a bécsi tanultságú Johannes Schirmer 1522 és 1526 között Csikmenaságon lett volna plébános

(23. old.). A brassói származású Schirmer a források tanúsága szerint a Brassó melletti Hőltövény plébánosa volt az említett időszakban. (Személyét, működését érinti Gernot Nussbächer két cikke, valamint Tonk Sándornak az erdélyiek egyetemjárását összegző könyve.) Az adat félreértelmezéséhez hozzájárulhatott, hogy a könyv 144. oldalán található helységnév-konkordancia Csikmenaság német neveként Heldsdorfot (Hőltövény német nevét) tünteti fel. (Csikmenaságnak tudomásom szerint nincs német elnevezése.) A két falu összetévesztése talán összefügg a menasági oltár Orbán Balázs által említett legendájával: „Közepén (a somlyóihoz hasonló) aranyozott Mária-szobor van, melyet a hagyományok szerint Hőltövényben (barcasági szász falu) a reformatiókor kidobtak a szászok, de egy potyandi szekeres ott menővel, a szobor megszólalt, hogy »Vigy magaddal«. Ő haza is hozta s oda helyezé az oltárnak szép metszvények- és szobrocskák ékítette fülkéjébe.” Bár Johannes Schirmer tevékenységével nem a menasági, hanem talán a hőltövényi oltár hozható kapcsolatba, kétségkívül alapvető, az eddigi elképzeléseket lényegesen átalakító újdonság Török Gyöngyi felismerése, hogy a csikmenasági oltár szekrényén olvasható 1543-as dátum hitelessége kérdéses, az oltár inkább az 1520-as évekre datálható. Erre utal az oltár tábláinak stílusa, s ezt támasztják alá erdélyi műhelykapcsolatai is. Felmerülhet a lehetőség, hogy a negyvenes években némileg átalakították, és ekkor került sor a szekrényfelirat Török Gyöngyi által is említett kiegészítésére, átfestésére. A datálást azonban nem érdemes azzal alátámasztani, hogy „1543-ban Erdélyben már a kálvinizmus széleskörű elterjedéséről tudunk, különösen a magyarok és a székelyek körében” (23. old.).

A kötet második részét a színes képek alkotják, amelyek nemcsak az egyes oltárok szerkezetét, felépítését mutatják be, hanem a kiváló minőségű részletfotók a táblaképek és szobrok stílusi jellemzőit is jól illusztrálják.

Az oltárkatalógus a gyűjtemény 26 darabját sorolja fel időrendben. Az egyes tételek az emlék datálását, pontos méreteit, leltári számát, vázlatos

rajzát, az ábrázolások azonosítását és egyes esetekben kisméretű fekete-fehér fotóját, valamint a feliratok átírását tartalmazzák. A táblák és szobrok anyagának, az alkalmazott technikának hagyományosan szintén a katalógustétel részét képező meghatározása, a katalógus előtt olvasható bevezető szövegben jelenik meg, általános formában.

Az oltárok sorát a restaurálásukat elvégző és az infrafelvételeket elkészítő szakemberek névsora követi, a függelék pedig válogatott bibliográfiát, a katalógusban szereplő oltárok időrendi, illetve betűrendes felsorolását és helyiségnév-konkordanciát tartalmaz.

A kötet, akárcsak Török Gyöngyi számos korábbi tanulmánya, előadása, művészettörténeti elemzése, ismételt tükrözi széles rálátását a magyar és a közép-európai szárnyas oltárok történetére, stíluskapcsolataira és műhelyösszefüggéseire. A Nemzeti Galéria restaurátorműhelyében folyó, Török Gyöngyi által az évek során napról napra és lépésről lépésre nyomon követett restaurátori munka eredményei néhány esetben jelentősen megváltoztatták az egyes műtárgyakról addig alkotott elképzeléseket, illetve alapvető adatokkal egészítették ki a szárnyas oltárok kivitelezésével kapcsolatos ismereteinket. A most megjelent könyv lapjain érződik, hogy csupán megszűrt változata egy nagyon gazdag anyagnak, amely nyilván még egy fiók mélyén lapul, és amelynek közreadását türelmetlenül várjuk!

SARKADI NAGY EMESE

Hock Bea: Nemtan és pablikart

LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSI
SZEMPONTOK AZ UTÓBBI MÁSFÉL
ÉVTIZED KÉT MŰVÉSZETI
IRÁNYZATÁHOZ

Praesens, Budapest, 2005. 134 old., 2600 Ft

A könyv címéből is sejthetően nyelvújító igénnyel dolgoz fel két, a kortárs képzőművészet utóbbi évtizedeiben

egyre komplexebbé váló területet. Tematikai fókuszában a nőművészet és a társadalompolitikai irányultságú művészet elmúlt másfél évtizedes hazai fejleményei állnak. Merész vállalkozás, hiszen velük kapcsolatban nehéz konszenzust találni szakmai körökben. A szerző is tisztában van ezzel, nem is próbál „megmondó” könyvet közreadni, inkább az értelmezési lehetőségek kereteit vizsgálja. Számol a szakmai vitákban sokáig érvényesnek gondolt értékek viszonylagosságával, és igyekszik egzakt leírást nyújtani a saját értékelési és értelmezési szempontjairól (megnevezi segédeit). Feladatát kísérletnek tekinti, hivatkozván a tradicionális értelmezési keret felbomlására, a határozott állásfoglalásokat elvető jelen intellektuális kontextusra, valamint a művészeti szcéna felemás magatartására. Felemás valóban, hiszen kétféle megközelítés uralkodik: a posztkoloniális diskurzus szerint a nyugatihoz képest megkésett művészeti megnyilatkozások jellemzik a hazai művészeti világot, de elterjedtek olyan – a szerzőével rokon – nézetek is, amelyek a hazai művészeti termést elsősorban belső, autonóm nézőpontból elemzik. A könyv tehát ez utóbbi mellett teszi le a voksát, s így előre bocsátja, hogy nem tartja hiánynak a magyarországi nőművészeti és pablikart (*public art*) munkák csekély számát. Tagadó mondatok helyett pozitív állításokból épülő állapotfelmérést kínál.

A mű módszertani és terminológiai frissességét a kísérletező kedv fűti, hiszen egy nagyobb lélegzetű doktori értekezés része, műfaját tekintve inkább *work in progress*, semmint tanulmánykötet. Ennek is köszönhető a három tanulmány nyitottsága: nem teljesen lezárt egységek, mondjuk, a kompozíció már látszik, de a részletek még sokféleképpen alakulhatnak a befejezésig.

A vizsgálódás legkisebb tematikus közös többszöröse a társadalomformáló igénnyel fellépő művészi aktivitás értékelése és értelmezése. A szerző vizsgálataiban három fő ismérvre összpontosít – a tematikára, a kifejezőmódra és a művészi attitűdre –, amelyek a részletes elemzés során minden egyes helyzetben további pontosításra szorulnak. Hock kellő

magabiztossággal bocsátja előre azt is, hogy a nőművészet és a pablikart körébe tartozó művészeti tevékenységek elemzéséhez olyan vizsgálati eszközöket tart használandónak, amelyek a művészetet az egyének, illetve az egyén és a társadalom közti kommunikáció egyik formájaként értelmezik. Ezzel a praktikus definícióval valóban sikerül megalapoznia, miért ne csak művészeti, hanem tágabb társadalmi-kulturális kontextusban figyeljük az általa vizsgált jelenségeket. *NEMIGEN/Nő(i)művészet nincs és van* címmel indítja a szerző nemtani vizsgálódásainak első részét. Nem kerüli ki, bár csak nagy vonalakban érinti a feminizmus hazai történetét (jóllehet a könyv nem ezt vette céltáblájára, mégis elkelne egy részletesebb kitekintés, de talán majd a disszertációban). Hock keményen tartja magát a bevezetőben ígért autonóm nézőponthoz, amikor igyekszik lefejtetni az intellektuális önkolonizáció rózsaszín műbőrét a magyar kortárs nőművészet-kritikáról. A (hiányzó) feminista diskurzus társadalmi összetevőinek taglalását egy terminológiai tekintetben is fontos rész követi *A nőművészi megszólalás kulturális és diskurzív környezete* című fejezetben. A feminista nyilvánosság, valamint a feminista és a feminin szöveg megkülönböztetése olyan szempontokat nyújt, amelyek segítségével a szerző kikerülheti az összehasonlítást a már ismert, külföldi feminista módozatokkal. Ami persze nem is olyan könnyű. Elő is kerül a jó öreg hiánylista: például nincs feminista művészeti platform hazánkban (az elmaradhatatlan „mihez képest”-tel). A magyar képzőművészeti szcenát Hock Bea azon nő(i)művészek példájának elemzésével mutatja be, akiket a szakma már ilyenként ismer. A kiválasztott példák azonban korántsem fedik le a magyar nő(i)művészek teljes skáláját. Az elemzett „diffúz” csoportot Drozdik Orsolya, Benczúr Emese, Maurer Dóra, Radák Eszter, Szépfalvi Ágnes és Nagy Kriszta (Tereskova) alkotja. Egymástól meglehetősen különböző művészeti gyakorlatot kialakító nők munkáit mutatja be Hock röviden, tömören és élvezetesen: itt sem maradnak el nyelvjátékai és közvetlen kiszólásai. A könyv színes képanyaga segíti a

megértést, jól válogatott reprodukciók gondolati és vizuális kapcsolással kísérik a szöveget.

A könyv második részében *Feminista maszkulinitás* címmel két izgalmas esettanulmányt olvashatunk. Ritkaság, hogy egy nőművészeti fejtegetés irodalmi és képzőművészeti szövegek összevetésével foglalkozzon, itt most elcsíphetünk egyet. Hock ugyanis (*Ki a jobb nő?* címmel) Weöres Sándor *Psyché* és Csokonai Lili/Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című művét veti össze Drozdik Orsolya *Edith Simpson hagyatéka* című írásával. Érdekes elemzési szempontokat kínál a művekhez, miközben a női írás (*écriture féminine*) megvalósításának női és férfi szerzők kialakította stratégiáit analizálja. A nemváltás és szerepváltás helyzeteit alaposan átvilágítva megmutatja azokat a háttérben megbújó határátlépéseket is, amelyek segítik a szerzők identitástakaróinak – férffi–nő, képzőművész–tudós – szövögetését. A női írás elemzések során természetesen a szexualitás is előkerül: hogyan végeznek a férfi szerzők erotikusan túlfűtött, ledér női főszereplőjükkel, s mi jellemzi Drozdik tudását. S miközben örülünk, hogy a női szexuális tapasztalat témává válik a kortárs irodalomban, mégis bele kell gondolnunk, hogy nem csupán a szerző által kiemelt művekben, de sok egyéb új műben is (például Mundruczó Kornél *Szt. Johanna*. Operafilm, 2005) tragikus (*anhépi end*) sorsra ítéltetnek e d(r)ámái karakterek. Psziché és Lili ábrázolása mellett a legújabb pozitív párhuzamként egy fiatal fotóművésznő, Elek Judit *Szerelmeim* című önarcképsorozatát hozza fel, ami mégis bátor választatás a korábban említett diffúz csoport már kanonizált szereplőjéhez képest.

A második esettanulmány két képzőművész projektművét mint áterotizált intellektuális viszonyba gyömöszölt identitásvizsgálatot elemzi. Hock abban látja a projekt nemtani relevanciáját, hogy itt végre a férfi én „de/és” megkonstruálása érhető tetten. Gye-nis Tibor és Koroncz Endre 2004-ben bemutatott *Basic project* című munkája és a hozzá kapcsolódó szakmai beszélgetések modellértékűek, amennyiben azt feszegetik, hol az elfo-

gadható határ magánélet és művészet között. A leírás érdeme, hogy fényt derít a projekt feminista művészeti jellemzőire, amelyeket eddigi kritikussai figyelmen kívül hagytak. Hock szerint a művészek különlegesen személyes őszinteségükkel és önterápiás szembeállításukkal pozitív kommunikációs modellt teremtettek meg.

A könyv harmadik része – *Pablikki szpiking* – a köztéri művészet legújabb hazai fejleményeivel foglalkozik. Annyiban azért feltétlenül kapcsolódik a nemtani részhez, hogy itt is feminista idézet vezet be a témát: „ami személyes, az (is) közügy.” Ez szolgál kiindulópontul a társadalmilag elkötelezett művészet meghatározására. Hock Bea igyekszik kimerítően számba venni az eddig felmerült terminológiákat és definíciókat, rávilágít viszonylagosságukra és kritikai használhatóságukra. A pablikart különböző megnyilvánulásainak értékeléséhez Mark Hutchinson esszéjét (*Four Stages of Public Art. Third Text*, 2002. 429–438. old.) veszi alapul. A párhuzam találó és érzékletes kategóriák felállítását teszi lehetővé, és terminológiai tekintetben is az egyértelmű differenciálást segíti. Hutchinson nyomvonalán haladva Hock végigkíséri a „pablikartista” és közönsége közti viszony alakulását a didaktikustól az – üdvöztető – önmagát is átalakító tevékenységig. Arra a következtetésre jut, hogy a pablikart körébe eső művészeti gyakorlat nem írható le konvencionális művészetkritikai módszerekkel, nem csupán azért, mert a hazai kritikai irodalomban ez nincs következetesen megoldva, hanem azért sem, mert Magyarországon még az sem tisztázott, számon kérhető-e a művészen a társadalmi jelenségek kritikai bemutatása, illetve mennyiben tartozik ez egyáltalán a művészet illetékességi területére. Hock Bea lényegében olyan evidenciákat feszeget, amelyek a mai kortárs képzőművészeti építménynek alappillérei ugyan, de a folyamatos aladúcolás, toldozás-foldozás miatt mostanra inogni kezdenek. A kritikai felmérés lehetséges alternatívájaként a szerző Grant Kester egy tanulmányára (*Dialogical Aesthetics. Critical Framework for Littoral Art. Variant*, 1999. 9. szám) hivatkozik, akinek

párbeszéd-esztétikája tovább erősíti azt a definíciót, amelyre az egész kötet épül, nevezetesen: a művészet kommunikációs forma művész és közönség, egyén és társadalom között. A hutchinsoni kategóriák alkalmazása a néző visszacsatolására fókuszáló műveket juttatja a pablikart dobogósai közé.

A modelleket Hock Bea igen tanulságosan alkalmazza három nagyszabású köztéri művészeti esemény elemzésében. Tizenkét év távlatából a *Polifónia* kiállításorozat – mint az előző rendszerből változatlanul áthozott művészeti stratégiák nehézkes köztéri alkalmazása – a pablikart hazai vaskori leletének tűnik. Ehhez képest már a tűzhöz közelebbinek mutatkozik a Műcsarnokban 2001-ben *Szerviz* címmel megrendezett kiállítás, amely a művészetet mint szolgáltatást „tálalta”. A harmadik köztéri „nyilvános művészetbemutatósi gyakorlat” a *Moszkva tér – Gravitáció* című, 2003-ban megrendezett esemény, amely a szerző szerint végre érvényes társadalmi kommentárokkal állt elő.

IVÁNYI BRIGITTA

Lumen Szerk.: László Gergely

Társszerkesztő: Csatlós Judit. Fordító: Sipos Dániel. Lumen Fotóművészeti Alapítvány, Bp., 2005. 126 old., á. n.

A szerkesztők – egyben a kiállítások kurátorai – a Lumen Galéria 2004. október és 2005. november közötti programjait dokumentálják. A projektek és az alkotók bemutatásán túl figyelmet szentelnek a kiállítóter sajtósági mivoltának, a kontextus újszerűségének is. A kétnyelvű – angol–magyar – kiadvány három részre osztható: a bevezető kijelöli az értelmezés keretét, ezután következik a kiállítások ismertetése, végül az utóéletükkel, kritikai elemzésükkel foglalkozó írások.

A Lumen Alapítvány a Király utcai Kuplung szabadműhely területén – egy volt autószerelő-műhelyből kiala-

kított fedett kerthelyiségben – kapott negyven négyzetméternyi területet, amelyet üvegfal választ el a szórakozóhely terétől. A galéria erős megvilágításának köszönhetően – innen a név – elkülönül a teremszerű központi résztől, így hozva létre a művészet koncentrált terét, melynek aurája kisugárzik a kint iszogatókra, s a szituáció elgondolására készíti őket: ez most a kocsma múzeuma vagy a múzeum kocsmája?

A könyvet kézbe véve szembe ötlik az igényes szerkesztés, a képek és a szöveg kellemes aránya, szabályos elrendezése, ami vizuális elemmé avatja a sorokat is, megkönnyítve a szem eligazodását ebben a virtuális múzeumban. Felismerni véltem a múzeumok shopjainak világát, ahol praktikus és esztétikus kiadványok formájában vásárolhatjuk meg, vihetjük haza élményünket. Bővíthetjük ily módon könyvtárunkat, esetleg a dohányzóasztalra lazán ledobva emelhetjük lakásunk – valamint saját művészeti kompetenciánk – fényét. Felismerni véltem a *Colors* magazin által megteremtett irányvonalat. A betűtípus, a papírmínőség azonban csak a forma, amely mögött – amelyben – ott lapul a tartalom.

Csatlós Judit bevezetőjében a múzeum terének – mint formának – és a kiállított műveknek – mint tartalomnak – a lényegi elválaszthatatlanságáról elmélkedik. A gyermekkori múzeumlátogatások rideg emlékét, ahol a monumentális templom fölényességét szűrös szemű teremőr-papok nyomtatékosítják, állítja szembe a jelenbeli kultúrafogasztás perspektíváival, a szűk és piszkos utcák, zsúfolt belső udvarok meghittségével. Értelmezésébe bevonja a kiállítóter kötődését és beágyazottságát a városi térbe, mert a „társadalmi folyamatoknak a kontextusába szeretné belehelyezni a művészeti élet új helyszíneit, elsősorban a Lumen Galériát, és rávilágítani a működésüket jellemző sajátosságokra” (5. old.).

Tanulságos, hogy a város fogalmának mely tartalmi elemei válnak relevánsná a művészet tereiről szóló diskurzusban, attól függően, hogy az „emlékezet-emlékművek” vagy a csendesen meghúzódó új szentélyek felől közelít az elemző. Az olyan

nagyszabású objektumok, mint a Ludwig Múzeumot is magában foglaló Művészetek Palotája esetében meghatározó dimenzió a városkép, az infrastruktúra, a tervezés, a politika. A Lumen Galéria kapcsán viszont a város használata, a felfedezés, a kreativitás, az átértelmezés a kulcskifejezések, amelyek elvezetnek bennünket a tér jelenének jelentéséhez, az itt és most miértjének megértéséhez. A politikai, gazdasági, infrastrukturális tervezés hézagaiba férkőzik be a kultúra, ahogy azt a városi ember megteremti magának, igényt formálva a tervezőasztal logikájának hibahatárai által kijelölt fizikai és szellemi térre.

Csatlós szerint „a városhasználók egyre tudatosabban és nyomatékosabban lépnek fel szükségleteik, igényeik érdekében. Hol követelve, hol megteremtve a létezés feltételeit a város szövetében.” (uo.) A Lumen Galéria helyét a házfoglalások, a belső udvarokban megjelenő szórakozóhelyek (West Balkán, Rác kert) és a Critical Mass mellett jelöli ki Csatlós, Allan Siegelre hivatkozva, mondván, hogy ezek mind „a saját városuk mozgásában és mindennapjaiban próbálnak helyet kapni” (6. old.). Magam hiányolom a jelentések, a jelentésadás konfliktusainak bemutatását. Bár David Morley az extrovertált térérzeten alapuló otthonteremtést, a diszlokáció politikáját – ami annak belátására épül, hogy egy adott helyhez többféleképp is kötődhet az identitás – ajánlja, a hazai tapasztalat arra figyelmeztet, hogy egy-egy helynek több, egymást kizáró jelentése is lehet. A legjobb példa talán épp a Critical Mass biciklistáinak esete, akik az Andrassy utat – igaz, csak egy napra – kerékpárútként definiálták, óriási dugókat, „szenvédést” okozva az autósoknak, akik persze fújtak is rájuk rendszeren. A közutakat eltérően használó csoportok között a konfliktus, amit addig a benzingőzös ordibálás jellemzett, átlépte a nyilvánosság küszöbét, méghozzá az egyik rádiós műsorvezető gyűlöletkeltő kirohanásának formájában. Kevésbé látványos a belső udvarokban szórakozni, illetve a lakásokban pihenni vágyók közötti érdeklentét.

A városukkal szemben kritikus aktivisták mellett Csatlós szól az önkor-

mányzatok kulturális tevékenységeket generáló ingatlanhasznosítási gyakorlatáról is. (Néhány kerület önkormányzata csak e célból ad bérbe ingatlanokat.) Lehet, hogy a spontaneitás mégiscsak párosul a tudatos tervezéssel, hasonlóan a John Montgomery által feltárt processzushoz, miszerint a művészek betelepődése a slumosodó városrészekbe – ahol olcsón bérelhetnek nagyméretű műtermeket – maga után vonja a terület fejlődését. A beköltöző művészek ugyanis megteremtik létezésük feltételeit, a kocsákat, szórakozóhelyeket, kávézókat, és az így formálódó sajátos hangulat azután odavonzza az erre fogékony kreatív ipar dolgozóit, beindul egy folyamat – és amikor az ingatlanfejlesztők megérkeznek, hogy a megemelkedett négyzetméterárakból profitáljanak, a művészek olcsóbb szállás után néznek. Ezt a folyamatot felismerve a városvezetés segíti, támogatja, ösztönzi a művészek – és a művészet – beáramlását a leromlott városrészekbe.

Csatlós nem csupán a funkcióváltásra, hanem a különböző szerepek, célok egybeolvadására – a zenés-táncos szórakozás és a vizuális művészet fogyasztásának integrációjára – is utal, felismerve az így létrejövő „új-fajta otthonosságot”. Nemcsak a városi terekben, hanem a Lumen Galériáról készült kiadványban is megfigyelhető a különböző dimenziók egymás mellettisége, keveredése, hiszen nemcsak a szűken vett kiállítások anyagáról, alkotóiról tudósít, hanem a múzeum által megteremtett kontextusról, a művészet társadalmi funkciójáról, a befogadók és a művészek kommunikációjáról is.

A könyv külső borítóján a galéria kialakításának munkálatait reprezentáló fotók láthatók: a kiállítótér kockáját fehérre kenő szobafestő-mázoló a létráival. A belső borító a vendégkönyvekből vett lapok irkafirkáiból áll. A galéria fizikai létrehozásától a vendégkönyvek soraiig tartó folyamat művészeti projektté avatásának lehetünk tanúi. Ezen aktus lehetséges célja, hogy rámutasson a művészet és nem művészet közti határok mozgékonyására, s észrevétesse a múzeumteremtő aktivitás által körbeölelt látogatói örömet. „Sokszor a ki-

állításra kerülő tárgyak csak tanúi az őket létrehozó eseményeknek, mert az alkotói folyamatok, akciók tekinthetők a valódi alkotásnak.” (8. old.)

Csatlós Judit a művészet és a múzeum hasznosságát hangsúlyozza, ami a Lumen esetében annyit jelent, hogy az intézmény képes kielégíteni a kortárs kulturális kontextus által generált igényeket. Létrejön a párbeszéd a közönséggel, a galéria „eleve kontaktzónaként működik, ahol a különféle határok feloldódhatnak egymásban, hiszen a »magas-művészet« és a hétköznapi vizuális kultúrája, a szórakozás és a művelődés, a művészetértő és az alkalmi kiállításlátogató itt kapcsolatba léphet egymással” (9. old.). A fotográfiák megkönnyítik az értelmezést a médiaképhez szokott szem számára – állítja Csatlós –, ami bennem kételyt ébreszt, hiszen a valósághoz szokott szem felcserélése a médiaképhez szokott szemmel dupla csavar, elvégre a fotó is a valóságot reprezentáló médium. További előny, hogy a kiállító művészek elhozhatják ide olyan alkotásaikat, amelyek a hagyományos galériák steril környezetében elveszítenék kommunikációképességüket. (Sajnálatos, hogy e gondolatokat nem fejti ki részletesebben, így ugyanis közterek maradnak.)

De miért válik ilyen fontossá a kommunikáció létrejöttének, sikerességének hangsúlyozása? Ennek két oka lehet. Először is e tevékenységet legitimálni kell a Lumen Fotóművészeti Alapítvány támogatói előtt. Nem profitorientált megakillításokról van szó – mint amilyen a *Monet és barátai* volt –, ahol a sikeresség indikátora a nézőszám vagy az alkotások művészi jelentősége, és ezáltal a nemzet szimbolikus értékeinek, tudásának gazdagítása, hanem egy nyílt műhelyről, amely megvalósítja a szórakoztatáson keresztül történő társadalomformálást, társadalom és művészet integrációját. A kommunikáción – s leginkább tárgyasult formáján, a vendégkönyvön – keresztül ragadható meg a fenti nemes célok megvalósulása. „A művek megszólaltak, a betérők válaszoltak. Kell ennél több?” (10. old.) – fogalmazódik meg a kérdés a bevezető végén.

Másodszor pedig a határok meg-

változtatásának igénye magyarázza a kommunikáció jelentőségének felmérését. Nem a „magas-művészet” és a „hétköznapi vizuális kultúra” közti határra, hanem a bourdieui művészeti mező határának átrajzolására gondolok. Csatlós Judit néhány mondata ezt a törekvést illusztrálja: „Az akkor [a XIX. században] kialakult, még ma is fennálló múzeumi szisztéma ma már csak egy értelmezési keret a többi között. [...] A múzeum intézményének kanonizáló szerepe részben még működik. [...] Azonban napjaink művészeti szcénáján belül már rég elvesztette hitelét ez a funkció. [...] 1989 után a vizuális művészet olyan, csak korlátozottan használható infrastruktúrát örökölt nálunk, amely nem képes beilleszteni saját keretei közé a művészeti élet új jelenségeit.” (6–7. old.) A művészet újradefiniálása, határainak kitágítása a fiatal nemzedék célja, amit a témáról folyó diskurzus – mint játéktér – keretében próbál elérni. E játéktérben az adta a társadalmi hasznosság, a kommunikáló, életrevaló művészet programja jelenti. Mintha a kiadvány ennek a törekvésnek az objektívált formája volna, mert bár a poros udvarokban lézengő, mulatni vágyó ifjak kultúrafogyasztásáról szólna, a könyv felépítése, struktúrája kísértetiesen emlékeztet a „nagy kiállítások” prospektusaira. Talán a megjeleníteni kívánt valósághoz, eseményekhez, folyamatokhoz jobban illett volna valami formabontó füzetecske, ahol a képaláírások a vendégkönyv vonatkozó részeiből állnak, bizonyítandó, hogy a jelentések kevésbé rögzítettek, s konstrukciójukból mindenki kiveheti a részét. Ehhez képest a képeket kísérő szövegek mintha kicsit túlértelmeznék a látottakat.

A bevezető után következik a „tárlatvezetés”. Erdei Krisztina Hungarocell világában vegyülnek a privát-fotó formai jegyei a tudatos alkotói koncepcióval, a lakótelep látványa a felakasztott plüssnyúléval. Arja Hyttiainen *Jourmy/Medans* című kiállítása helyek, személyek, események megjelenítése, a művész kisugárzó aurájában átértelmezve. Orbán György TELÉregénye a néző – esetünkben maga a művész – bamba ábrázatát helyezi a tévé által közvetít-

tett képbe: vajon a média és a valóság határa a személyen belül, vagy kívülről húzódik? Koronczai Endre „saját testét aktivizálja médiumként és egy kép erejéig nővé változik. Északi legendát kanyarít a vállá köré.” (Bódi Bori találó szavai a *Két nem között egy igen* című írásában, 104. old.) Szabó Benke Róbert a retro divat szellemében értelmezi át a jugoszláviai nyaralás képeit. A lány a túlméretezett napszemüvegben vagy a táskarádiót hallgató, összebújni készülő pár mintha Yonderboi korai rajongói volnának. A The Randomroutines nevű csoport *The Same Against* című diafilmje két utópista aktivista meséje, akik jobbá akarják tenni a világot, ezért átértelmezik a víztornyot. Dirk Bratz lightboxban installált színpadias képei közül az egyik (*Insomnia*) Velázquez előtt tiszteleg. Göbölös Luca „felismerte, milyen furcsa, lidércesen egyforma és különös vonulatot alkotnak ezek a tárgyak – a hódolítóit kapott csészék – és történeteik az életében” (Turai Hedvig: *A bögrének megvan a maguk sorsa*, 107. old.). Ha Marosvásárhelyen járunk, mindenképpen a Concordia Hotelben töltjük az éjszakát, így megcsodálhatjuk a Zoltania csoport fotóit, amelyek megmutatják, ki ült a fotelünkbe mielőttünk. A képek a hotel tereiben készültek, lerántva a leplet az elképzelt intimitásról. Igor Omulecki „a közép-európai áldozatszerep-kultuszt írja felül tipikus közép-európai önjelöléssel. A képek szereplői művészek és filozófusok – »Gyönyörű emberek« –, akik jellemzően kelet-európai tárgyakkal telepakolt panellakásokban – gyönyörű helyeken – mutogatják makkos cipőbe és sportpapucsokba bújtatott, szőrös lábaikat, és izzadó testüket.” (Stepanović Tijana, 111. old.) „Három éve vándorlok. [...] A fotósorozat annak a helynek a megörökítése, képi megőrzése, ahol aludtam és felébredtem” – mondja Kerekes Gábor *Ágyak (vándorlás)* című sorozatáról. Nyár végén *A Vizuális Művészet A Kultúra Motorja* kiállítások foglalták el a Lument. Maja Rakočević video- és fényképsorozata érdekes látélete a kelet-európai fogyasztói társadalomnak (*Lucky People*). Fabricius Annától nem áll távol a társadalmi nem kérdőköre, amit ezúttal lóháton közelít

meg (*Lovagok és lovárnők*). Mundruczó Kornél a filmkészítés nehézségeit tárja elénk filmjének melléktermékeiből felépülő, *Workfactory* című kiállításán. Fekete Zsolt nemcsak a táj, hanem a lakói története iránt is érdeklődik, így született a több évszaktól átölelő *Hétfák* sorozat. Ősz Gábor *Camera Architecturája* lenyűgöző kritikája a megalomániának, ami a Harmadik Birodalmat – és az ELTE látványosi tömbjét – jellemezi. Sajnos a video-loop sajátossága, hogy nem mutatható be egy könyvben.

Nem a konfliktusok ábrázolása vagy megoldása jellemzi a kiállított műveket, hanem a közös felismerési pontok felkutatásának igénye. Hol metszik egymást az elme-tájképek?

Dóczi Tamás írása „arra tesz kísérletet, hogy a vendégkönyvek segítségével beszámolót adjon az olvasók kezébe [...] a kiállításokról” (86. old.). Az utóbbi szerintem nem igazán sikerült, hiszen egyetlen kiállítást sem említ meg konkrétan. Viszont ismerteteti a szórakozóhely-múzeummal összekapcsolható elméleti-történeti hátteret: a hagyományos múzeum univerzalitását, a látogatót elszigetelő „fehér kocka” elméletét, a művészet és a való világot összehozó *site art* irányvonalát. A Lumen Galériát mint helyszínt a galériák és a *site art* képviselőjének tartja. „Mivel a galéria egy elkülönült – ám nagyon is észrevehető – helyiségben található, létrejön a paradoxon: igazi galéria (egy fehér kocka) egy valódi kocsmában.” (88. old.) Elemzi, milyen módon gyakorolhat hatást a befogadásra ez a környezet: a teremőrök hiánya, az alkohol, a zajos hely hangulata együttesen nagyobb nyitottságot eredményez. Arról azonban nem tesz említést, hogyan módosíthatják ugyanezek az aspektusok a befogadás elmélyültségét. (Csatlós Judit szerint olyan művekről van szó, amelyek így jobban tudnak kommunikálni.)

A vizuális kultúra terjedésével, a technika fejlődésével egyre csökken a szakadék a profi és az amatőr fotósok között. A befogadók ezért máshogy értékelik az olyan műveket, amilyenekhez hasonló létrehozásának élményét már maguk is megtapasztalták – érvel Dóczi. A közönségről nehéz megállapítani, hogy a galériák

rendszeres látogatóinál szélesebb körből kerül-e ki, mindenesetre a beírások nagy száma – minden kiállítás-hoz hozzászólt 500-1000 látogató – magasabb részvételi kedvre utal. A vendégkönyv műfajáról szólva Dóczi megemlíti, hogy sokszor a közönség műalkotásaként jelenik meg, nem csupán a látottakra, hanem a kultúra-fogyasztás konkrét szituációjára, sőt magára a vendégkönyvre is reagálnak a beírások. („Számomra a kiállításnál sokkal tanulságosabb volt a vendégkönyv. Dr. Torgyán József.”) Hiányzik az elemzésből, hogy vajon a kiállító művészek hogyan értelmezik a vendégkönyvbe beírtakat, mit jelent számukra ez a fajta kommunikáció, van-e bármilyen hatása jövőbeli alkotásaikra. Dóczi értékes munkája szerint a vendégkönyvek tanulmányozása közelebb visz bennünket a művészetekkel, kiállításokkal kapcsolatos attitűdök megismeréséhez. A vendégkönyvekből vett idézetekre támaszkodva felvázolja – az uralkodó múzeum- és galériamítosz helyett – az interaktív közönség új vízióját.

A könyv tehát nem csupán a kiállításokat, hanem az őket körbeölelő kontextust is reprezentálja, illeszkedve alkotás és múzeum oszthatatlan egységének kurátori téziséhez. Az így létrejövő virtuális múzeumot érdemes összehasonlítani a galéria honlapjával (www.photolumen.hu). A honlap demokratikusabb elvei a látogató bevonását célozzák, például az „ajánlat” menüpont lehetőséget teremt a részvételre a webprogramfüzet létrehozásában, a „projektek” menüpont pedig a kiállítani vágyóknak ajánlja föl segítségét: „Bátran fordulj hozzánk!”

A honlap és e könyv szerkesztésének, formavilágának hasonlóságai mellett – a kiválasztott képek és a hozzájuk tartozó írások szinte teljesen azonosak – fellelhetők különbségek is. A website tele van tűzdelve linkekkel, kinyitva a művészet virtuális terét a felhasználó előtt. Nem csupán a Lumen Galériára fókuszál, hanem az alapítvány szélesebb körű tevékenységét, a DOKK-ban, a Dorottya Galériában rendezett kiállításokat is bemutatja. A könyvben is vannak rájuk utalások, például Stepanovic Tijana záró cikke (*Nyugattól keletre / a közép-*

európai identitás keresésének útvesztői a Dorottya- és a Lumen Galériában) az „En Kép” projekt alkotásainak kritikája. A kötet végére bekerült néhány ilyen fotó; fekete-fehér színükkel jelzik a szerkesztők a képek tematikai különállását. Érdekes, hogy bár a könyv feladata a múzeum valóságának dokumentációja, a honlapon sokkal több a látogatókat is ábrázoló fénykép, élettel töltve meg a sokat vitatott kontextust. Bizonyos alkotókból a honlap többet mutat meg, átfogóbban szemlélteti a projektet. Erdei Kriszta több képét láthatjuk a weben, és a szöveghez tartozó feliratok sem maradtak le. Igor Omulecki esetében is teljesebbnek éreztem a honlapot, a könyvben szereplő két kép kevésnek tetszik. S hiába olvashatunk az *Utazó tájakról* (Ősz Gábor munkája), ha nincs kép, amely kielégítően felkeltett érdeklődésünket. A többi művésszel viszont éppen fordított a helyzet: több munkájukat mutatja be a kiadvány, mint a honlap, pedig a virtuális galériában elhelyezhető művek száma elvileg kevésbé kötött.

A könyv szűkebb közönség számára készülhetett, erre abból következtethetünk, hogy nincs beárazva. (Lehet, hogy alulbecsülöm a kiadók nagylelkűségét, és ezt az igényes kiadványt ingyenesen terjesztik, az ajándék-gazdaság részeként?) A részt vevő művészek, szervezők számára ez munkájuk dokumentuma, portfólió, mely megalapozhatja ismertségüket, elismertségüket a művészeti világban.

PAPP ÁBRIS

Joel Mokyr: A gazdaság gépezete

**TECHNOLÓGIAI KREATIVITÁS
ÉS GAZDASÁGI HALADÁS**

Fordította: Pap Mária. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 487 old., 4480 Ft. (Közgazdasági Kiskönyvtár)

A XX. századi közgazdaság-tudomány évtizedeken át a gazdasági növekedés úgynevezett maradványtényezőjeként kezelte a műszaki hala-

dást, ami pedig Mokyr sokoldalú érvelése szerint a gazdasági növekedés egyik legfontosabb összetevője: a társadalom gazdagsága és jóléte főként a műszaki kreativitáson múlik.

A leydeni születésű szerző a közgazdaságtan és a történelem professzora az észak-amerikai Northwestern Egyetemen és 1993 óta a *Princeton Economic History of the Western World*, 1995 óta az *Oxford Encyclopedia of Economic History* főszerkesztője. Számos szakmai díjat kapott, köztük ezért a most magyarul is megjelent könyvéért 1990-ben a Schumpeter Társaság igen rangos díját, két évvel később pedig a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságtól az év legjobb európai gazdaságtörténeti művének odaítélt Ránki György Emlékdíjat. E mű folytatásának tekinthető könyve a tudásgazdaság történelmi eredetével foglalkozik (*The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*. Princeton University Press, 2002).

Mokyr gazdag információs bázisra és szakirodalomra építve tekinti át a technikai haladás történetét a klasszikus antikvitástól az első világháború végéig. Bebizonyítja, hogy a gazdasági növekedés „ingyenebédje” – amikor a kibocsátás növekménye a megszokottnál kedvezőbb arányban áll a létrehozásához szükséges erőfeszítésekkel és költségekkel – a technikai haladásnak tulajdonítható. Eközben a schumpeteri növekedésre összpontosít, vagyis az új ismeretek és megoldások alkalmazásából fakadó gazdasági dinamikára. Vizsgálatainak középpontjában a technológiai változás áll. A gazdasági növekedés más formáival és forrásaival csak akkor foglalkozik, ha érintik a technológiai változást. Az érdekli, hogy egy-egy korban, régióban milyen társadalmi környezet teszi újtóvá az egyéneket és a vállalkozásokat, milyen ösztönzések, serkentések és intézmények váltanak ki technológiai kreativitást és teremtenek az innovációkat és az eredmények elterjedését bátorító gazdaságot. Ezzel a gazdaságtörténeti kutatást a közgazdaság-tudománynak a XX. században született irányzatához, az innovációs rendszerek vizsgálatához kapcsolja.

A „miért kreatív egy társadalom az

egyik időszakban, de nem egy másik korszakban?” kérdésre választ keresve, áttekinti az elmúlt 25 évszázad technológiai fejleményeinek legfontosabb, az életszínvonalat bizonyíthatóan befolyásoló újításait. Áttekintése, mint maga is jelzi, részrehajló a nyugati gazdaságtörténet javára. Ennek – és ezt már én teszem hozzá – elsősorban a többi térség gazdaságtörténetéről szóló megfelelő szakmunkák hiánya, nehéz hozzáférhetősége az oka.

A könyv második része, a *narrativa* a technológiatörténet öt korszakát különíti el: klasszikus antikvitás, középkor, reneszánsz, az ipari forradalom, a XIX. század második felétől az első világháborúig terjedő időszak. A tudomány története a technológia történetével való kapcsolatában jelenik meg. Mokyr azt bizonyítja, hogy a társadalom gazdagodása szempontjából nem a műszaki találmányok megszületése, hanem elterjedésük az igazán fontos. Bemutatja, hogyan vándorol, terjed el az új technika egy adott közösségen belül, majd az egymással érintkező kultúrák, országok között. Az aránylag írástudó és mozgékony antik civilizációban az emberek és az írott szövegek (mai szóval a rejtett és a kodifikált tudás) vándorlásával terjedtek az eszmék, a technológia már kevésbé. Bővülő technikatörténeti tudásunk szerint az antik civilizáció képes volt bonyolult technikai szerkezetek létrehozására. A kérdés Mokyr számára az, hogy ezt a képességet miért csak oly csekély mértékben használták és fordították gazdaságfejlesztésre. Miért nem jutottak el bizonyos technikai problémák meglehetősen magától értetődő megoldásához, miért nem fejlesztettek tovább s hagytak inkább elkallódni olyan találmányokat, amelyek döntő gazdasági változásokhoz vezethettek volna? Hiszen a jelentős növekedésre képes antik társadalom eközben számottevő eredményeket ért el a szervezésben, a kereskedelemben, a jogrendben és a pénzhasználatban.

A régészetnek köszönhetően az antik civilizációban használt eszközök, műszaki szerkezetek sokaságának (asztrolábium a Kr. e. II. századból; az antikütherai szerkezet – egy csillagászati számítógép – a Kr. u. I. szá-

zadból) ismeretében állítható, hogy az antik civilizáció jobban megtanulta jó néhány eszköz (fogaskerék, alkalmazott geometria) használatát, kifinomult szerkezetek és bonyolult gépezetek létrehozását, mint korábban feltételeztük. Az alexandriai Héronak tulajdonított találmányok azonban – a templomajtókat nyitó, gőzzel hajtott szerkezet, érmével működő templomi szenteltvíz-adagoló automata és a *dioptra*, a modern teodolit és szintező kombinációjának őse – nagyrészt szórakoztatásra szolgáltak. Sem más célokra, sem a feltalálás helyétől távolabbi térségekben nem terjedtek el.

A későbbi korokban is gyakori, hogy elmarad a találmányok elterjedése és gazdasági hasznosítása. Az ókor esetében ezt több tényezővel is magyarázzák, a leggyakrabban a technológiai érdektelenséget említik. Az antik világban „a régebbi nemzedékek sok felfedezése elveszett” – idézi Mokyr Senecát (50. old.) –, olykor újra fel kellett fedezni dolgokat. Anatólia délnyugati részén például már Kr. e. 1200-ban használtak központi fűtést, de ez nem terjedt el, s a rómaiak tőlük függetlenül fedezték fel újra.

Ehhez járult az is, hogy a háborúk, a rabló hadjáratok sok ókori civilizációt oly mértékben leromboltak, hogy az általuk kifejlesztett, eszközökben megtestesülő vagy leírt ismeretek sem maradtak fenn.

Harmadik tényezőként említi Mokyr, hogy a vélhetően kevés mérnök és feltaláló gyakran titokban próbálta tartani találmányait, s eszméit magával vitte a sírba. Más korokban pedig valószínűleg még ennél is fontosabb hatása volt annak, hogy a csak szűk körben ismert újdonságokat kevesen tudták alkalmazni. A használók által elsajátított műszaki tudás elpusztult, a Polányi Mihály által hallgatolagosnak nevezett tudás elenyészett.

A technikai fejlődés szempontjából fontos, hogy egy találmányt ne csupán azon a területen (például templomajtó nyitása) alkalmazzanak, amelyre kifejlesztették, hanem más célokra is átvigyük. Az ókori találmányok ágazatok közti terjedése azonban csak a középkorban következett be. Jó példa a szélenergia hasznosítá-

sa: noha már sok évszázada használták a hajózásban, az első szélmalomkat a XII. században építették, hogy őrlésre hasznosítsák a szélérőt, a szél hajtotta fűrészmalom pedig majd a reneszánsz holland találmánya lesz.

A középkori technikai haladásban figyelemre méltó az *iszlám világ* szerepe. Ez az etnikai és vallási összetételében változatos, nagy kiterjedésű térség a műszaki fejlettségben századokon át messze megelőzte a kontinentális Európát. A kora középkori, kreatív iszlám világ megőrizte, a körülményekhez igazította és továbbfejlesztette a másoktól megismert megoldásokat. A tengeri hajózásban az ő jelentős újítást hozó fejlesztésük volt a háromszögű lantvitorla, az ellenszélben és szél-oldalváltáskor az árbochoz képest elmozdítható vitorlafa. Az ő érdemük az írásbeliség nélkülözhetetlen kellékének, a drága pergamennek a helyettesítése papírral. A papírt Kr. u. 100 körül találták fel a kínaiak, és széles körben elterjedt Keleten. Az arabok a keleti hódítás (Szamarkand, 753) során foglyul ejtett kínai munkásoktól tanulták meg a gyártás titkát, és a XI. századra már az egész iszlám világ élvezte a kötött könyv, a csomagolópapír és a papírkendő áldásait. A papír lassan jutott el Észak- és Nyugat-Európába, ahol a XIII. században a gyártás technológiáját továbbfejlesztették, és vízi energiát használtak a papírpép feldolgozására. Az aranycsinálással kísérletező mohamedánok fedezték fel a lúgokat, és jelentősen javították az üveg- és kerámiatermékek minőségét. A gépgyártásban a vízimalomtól az óráig évszázadokkal jártak a Nyugat előtt. Teljesítményük nem annyira az új eszközök feltalálásában, mint inkább az iszlám előtti időkben csak szűk körben használt eszközök elterjesztésében állt.

Az újításhoz (az innovációhoz) ugyanis nem feltétlenül kell új találmány; az átvétel, a hasznosítás kiterjesztése, a körülményekhez illesztés is jelentősen növelheti a javak és szolgáltatások készletét. Ha mindez nem párosul újabb eredeti ötletekkel, hozadéka egy idő után csökken. Valószínűleg ez magyarázza az iszlám fejlődés lendületvesztését és technológiai felsőbbbségük megszűnését a Pireneusoktól északra élő keresztényekkel

szemben.

A tudomány és a technológia bonyolult viszonya, kölcsönös kapcsolata, illetve önfejlődése megértésében igen termékeny az egyes korok, valamint az azonos korszakokban különbözőképpen fejlődő társadalmak összehasonlítása. Az Újvilág felfedezésének idején Európa tudományos ismerete valószínűleg kevesebb volt, mint Arkhimédész korában, technikai tudása azonban messze meghaladta az ókorét. Emiatt Európa sokkal hatékonyabb volt az anyagi élet színvonalat meghatározó javak és szolgáltatások termelésében.

„A mohamedánok jobb vegyészek voltak, hosszú időbe telt, míg Európa egy Rhazes vagy Avicenna formátumú kémikust produkált. De az európaiak mindazt, amit tudtak és megtanultak a vegyi anyagokról, felhasználták a termelésben. Ahol lehetséges és szükséges volt, használtak szeszt, festékeket, timsót, salétromsavat, higanyt és savakat. Jóllehet a puszkapor nem európai találmány, de az európaiak hamar terveztek és gyártottak olyan fegyvereket, amelyek kiszolgáltatottjukká tették az iszlám világot és a Keletet.” (82. old.)

A reneszánsz Európa anyagi jóléte szempontjából legfontosabb technológiai változás a mezőgazdálkodás módosításainak sorozata, ami a kibocsátás jelentős növekedéséhez vezetett. Az új gazdálkodás három elemét – az új terményeket, a jöszág istállózását és az ugar elhagyását – először Németalföldön alkalmazták a középkor végén. Ezek a módosítások hihetlenül lassan terjedtek el Angliában, Franciaországban és Európa keleti részén. A diffúziót lassította a talaj adottságaihoz való alkalmazkodás nehézsége, a tőke szűkössége, a parcellák szétszórtsága és az új eljárásoktól való idegenkedés. Viszont a termelékenység növelő jelentős fejlesztésekre és tökéletesítésekre került sor a vasolvasztókban, a bányászatban, a haditechnikában, a szárazföldi szállításban és a hajózásban is.

A XVI. századi műszaki kézikönyvek csak részben és lassan járultak hozzá a bennük lefektetett tudás gyakorlati hasznosításához. A leírásokból hiányoztak fontos munkafogások, amelyek elsajátítása nélkül a tudás

nem volt alkalmazható, ráadásul inkább az élenjáró, vagy túl drága, vagy képzett helyi munkaerőt igénylő műszaki megoldásokat mutatták be. A kézikönyvek – Georgius Agricola a bányamérnökségről (1566), Lazarus Ercker az ásványi ércekről és a bányatechnikáról (1574), Marianus Jacobus Taccola a gépekről (XV. század közepe) stb. – inkább csak a tudás kodifikálásával járultak hozzá a tudás térbeli terjedéséhez.

A nemzetállamok kialakulása idején sok kormány fogadott el az új technológiát bátorító intézkedéseket. A szakkönyvek mellett a kodifikált tudás másik fontos formája, a szabadalmaztatás is ekkor jelent meg: a Velencei Köztársaság 1474-ben hirdette ki a szabadalmi rendszerek ősenek tekintett törvényét, s példáját számos állam követte. A leghatásosabb szabadalmi törvényt 1624-ben fogadták el Nagy-Britanniában. Elterjed a szabadalmaztatás (például a rotterdami, avagy holland ekéé 1730-ban Angliában). A szabadalmi törvények elfogadása a politikai változásokkal együtt haladt. Az ipari forradalom Angliáját követően Franciaországban 1791-ben, az Egyesült Államokban 1790-ben, a legtöbb európai országban a XIX. század elején került rá sor – az Osztrák Birodalomban 1820-ban, amelyet 1822-ben kiterjesztettek a Magyar Királyságra is. Az első önálló magyar szabadalmi törvényt a kiegyezés után, 1895-ben alkották meg.

A tudásterjesztés fontos fórumaivá váltak a XVII. századtól kezdődően az állam által támogatott tudományos társaságok is.

A reneszánsz a felfedezések, a feltalálások kora, de a technológiai változásnak ugyancsak fontos formája volt az idegen eljárások és termékek megfigyelése, majd átültetése. A technológiai és földrajzi felfedezések gyakran kiegészítették egymást. Ebben a korszakban jól megfigyelhető a munkamegosztás fejlődésére és a kereskedelem expanziójára épülő smithi, valamint az új technika és ismeretek alkalmazásából táplálkozó schumpeteri növekedés kölcsönhatásának számos formája. (Emlékeztetőül: a modern közgazdaságtan három irányzata – a neoklasszikus, az evolucionista és az institucionalista – ebben a korban, a

klasszikus közgazdaságtan idején még nem vált külön.)

Mokyr az ipari forradalom időszakát (1750–1830) a „csodák éveinek” nevezi, amikor a termelékenységnek a korábbtól eltérő növekedése lehetővé tette, hogy Európa „a malthusi korlátokkal” ellentétben növelje népességét; hogy a hagyományos társadalmakénál összehasonlíthatatlanul jobb életminőséget biztosítson az európaiaknak; hogy egy időre kiterjessze politikai uralmát az emberiség legnagyobb részére; s hogy a technológiát másutt is az európai képmására formálja újjá.

Az ipari forradalomról az 1980-as években folytatott vitában a gazdaságtörténészek egy része, a történeti statisztikák felhasználásával, néhány makroökonómiai növekedési mutató alapján próbálta cáfolni, hogy forradalmi változásról lett volna szó. A vitát röviden ismertető Mokyr meggyőzően érvel amellett, hogy a választott mutató – az egy főre jutó jövedelem növekedése – elkendőzi azt, hogy a vizsgált korszakban jelentős demográfiai változások is zajlottak, s a népesség és a jövedelem hasonló ütemben növekedett. Gyorsuló és precedens nélküli volt a változások folyamata, amely több és jobb tárgy előállítását tette lehetővé, ráadásul hatékonyabban. A rosszul megválasztott vagy nem eléggé komplex mérési eszköz tehát tévútra vezet, ami azért fontos tanulság, mert a tényekre épülő közgazdasági elemzések gyakori hibája a könnyen mérhető jelenségeken túli változások elhanyagolása.

Az innovációk mérésével csak a XX. század második felében kezdtek próbálkozni, így a vitában nem hivatkozhatunk innováció-történeti statisztikákra. Egy közelítő mutatószámot azonban elő lehet állítani a szabadalmi bejelentésekből. Az ipari forradalom időszakában a szabadalmi tevékenység meredeken növekedett, ami gyökeres változásokra utal, még ha e mutató ismert gyengeségeit figyelembe vesszük is.

Az ipari forradalom a tökéletesítések kora is. A technikai haladás három fő területe az energetika, a kohászat és a textilipar volt. A gazdaság nagy szektoraiban (építőipar, élelmiszer-feldolgozás, ruházati ipar) vi-

szont a XIX. század közepéig nem változtak az eljárások.

Mokyr felveti a máig izgalmas kérdést, miért nem következtek be korábban a változások. Az ipari forradalom mérnökei, munkásai nehéz technikai problémákat oldottak meg, de az ennek során alkalmazott tudományos ismeretek többsége már korábban is rendelkezésre állt, tehát a találmányok jellegzetesen nem függtek új tudományos ismeretektől. Ha csupán a létező ismeretek kombinálására volt is szükség egy új szerkezet működtetéséhez, a feltalálás-fejlesztés számos erőfeszítést követelt. A technológiai készség nem azonos a tudományos ismerettel. A találmányokhoz nemcsak kivételes képességű, energikus, merész és szerencsés emberek kellettek, hanem jó mérnökök, technikusok, vállalkozók, előmunkások és tehetséges műkedvelők is. A tehetség kínálatát az adott társadalom is befolyásolja: bizonyos társadalmak a tehetséget rászabadítják a technikai problémákra, mások elnyomják, vagy másfelé terelik.

A XIX. század második felében fel erősödött a tudomány és a tudósok szerepe a technológiai változásban, miközben a tisztán empirikus jellegű technikai áttörések száma sem csökkent. A technológiai változásokban nőtt a méretgazdaságosság, a tömegtermelés, a technológiai rendszerek és hálózatok jelentősége. A technikai rendszerek bonyolultságával egyidejűleg a szabadpiac kész volt elfogadni egy sor univerzális szabványt, amelyekhez a különböző gyártóknak tartaniuk kellett magukat. (A szabványok érvényességének korlátai mindennapjainkból is ismertek: lásd normál- és széles nyomtávú sínekre oszló vasúti rendszer.) A csereszabatos termékek lassan, de ellenállhatatlanul terjedtek. Az acél, a vegyi anyagok, az elektromosság, a szállítás újításai mind hozzájárultak a technológiai világ gazdagodásához, számos új termék és eljárás születéséhez.

E korszakból datálódnak a termelés-szervezési változások is. Ekkor kezdett széles körben terjedni a már említett csereszabatos termékek mellett a futószalag-rendszerű folyamatos termelés is. Az információ feldolgozásában és továbbításában is jelentős változások zajlottak. A XIX. század

második felének jellemzője a tudomány – a matematika, a fizika és a kémia – nagy léptékű fejlődése, a technológiai fejlesztés tudományos megalapozása. Ettől a technológiai fejlődés hatékonyabbá vált abban az értelemben, hogy kevesebb volt a tévelygés, és könnyebben kerülték el a zsákutcás fejlesztéseket. Ezzel azonban nem szűntek meg a feltalálás nem tudományos útjai: a nem keresett dolgok megeléje kutatás közben, a szerencse és az ihlet. 1914-re a nyugati világ már évtizedek óta tartó növekedése három forrásból táplálkozott: a kereskedelemből, a tőkefelhalmozásból és a technológiából. Ha az utóbbi nem lett volna, a gazdasági haladás más formái is leálltak volna, s „Európa úgy végezte volna, mint a római vagy a kínai birodalom” (203. old.).

Hogy ez miért nem következett be, arra a könyv harmadik részének összehasonlító elemzéseiben keres választ a szerző. Bemutatja a kreatív és a kevésbé vagy egyáltalán nem kreatív társadalmak megkülönböztető jegyeit, a kreativitás hiányának okait. A legfőbb tanulság, hogy az intellektuális fölény nem szükségszerűen párosul technológiai újítással: „Minden fizika- és matematikabeli zsenialitásuk ellenére a görögök sohasem tökéletesítették mezőgazdasági szerszámaikat. A hellenisztikus kor csillagászai sohasem jöttek rá, miként alkalmazhatók volna okos csillagászati eszközeiket a gyakorlatban – mondjuk a tengeren való tájékozódásra.” (267. old.)

A technológiailag kreatív társadalmak Mokyr meghatározásában azok, „amelyek olyan újításokat idéztek elő, amelyek hozadéka jelentéktelené teszi a találmányok költségeit, és így ingyenebédül szolgáltak” (210–211. old.). Három ismervük:

- kellő számú tehetséges és leleményes újító (nem valószínű az újítás egy alutáplált, babonás, szélsőségesen hagyománytisztelő társadalomban);

- az újítókat megfelelő – anyagi és erkölcsi – ösztönzőkkel bátorító társadalmi-gazdasági intézmények;

- sokszínűség és tolerancia, ami lehetővé teszi, hogy a technológiai kreativitás legyűrje a megcsontosodott érdekszövetségeket és a „ne bolygas-

suk a dolgokat” álláspontján álló erőket.

Feltalálás nélkül az újítás lelassul, újítás nélkül a feltalálás ösztönzése, illetve hasznosulása elmarad. A feltalálás kevésbé társadalomfüggő, mint az újítás. A technológiai haladás költségeit nehéz értékelni, helyről helyre nagyon különbözők lehetnek. „A technológiai haladás pozitív összegű játszma, győztesekkel és vesztesekkel. [...] Bár a meghatározás szerint az összes nyereség meghaladta az összes veszteséget, az alkalmazkodás költségei és a lehetséges politikai nyugtalanság akkora árat jelenthettek, amekkorát bizonyos társadalmak nem akartak megfizetni.” (320. old.) Az előbbi három feltétel egy sor tényezőt foglal magában, melyeket számba véve Mokyr nem tulajdonít kitüntetett jelentőséget a vallásnak. Fontos tényező viszont az útfüggőség, a status quo-hoz ragaszkodó egyéni és kollektív konzervativizmus, az újítással szembeni ellenállás, a kockázatvállalási hajlandóság, az új információkra való nyitottság, a várható (átlagos) élettartam, a jól-, illetve rosszul tápláltság, a demográfiai helyzet, a földrajzi környezet, a munkaerő költsége, a tudomány és a technológia állapota, az értékek, az intézmények és a tulajdonjogok, a politika és az állam, a háborúk. A tudomány eredményei számos okból nem vezetnek feltétlenül technológiai haladáshoz és a társadalom felemelkedéséhez. A kulturális légkör és a versengés a gazdagságért és a hatalomért viszont jelentős ösztönző lehet. Az uralkodók például „hosszú távon nem engedhették meg maguknak, hogy ellenségesek legyenek a birodalmuk gazdasági erejét növelő változásokkal szemben, mivel fönnállt a veszélye annak, hogy az újító vagy a találmány külföldre kerül, és a vetélytárs hasznára válik. A külföldi technológiai újításokat keresték és utánozták, az idegen mesterembereket csábították és lepénzelték.” (285. old.) Ugyanilyen fontos a politikai verseny hatása: „A politikai versengés elválaszthatatlanul többértelmű hatást gyakorol a technológiai fejlődésre. [...] Nagy Péter Oroszországtól a Meiji korszak Japánján át az első szovjet műhold kilövése utáni Egye-

sült Államokig, a nemzetek erőfeszítésekre kezdtek, hogy elsősorban politikai okokból fejlesszék technikájukat. [Ezzel a] gazdasági versengéssel ellentétben azonban a politikai versengés katonai terjeszkedéssé, háborúvá és rombolássá fajulhat, ami törlő a lehetséges jótékony hatásokat. [...] van egy kényes optimális pont az államok közötti versengés előnyei és hátrányai között.” (287. old.)

Mindezen tényezők nem állnak közvetlen oksági kapcsolatban a technikai haladással, de irányító-terelő mechanizmusokként kisebb-nagyobb szerepet játszanak.

Mokyr a technológiai változásra ható tényezők hatását három összehasonlító példán szemlélteti: 1. a technológiai változás gyakoribbá válása a középkori világban a klasszikus ókorihoz képest; 2. az európai technológia fejlődése a kínai technológia stagnálásához képest a kései középkortól 1750-ig; 3. Nagy-Britannia sikere a kontinentális Európához képest az ipari forradalom idején.

Kína és Európa fejlődését tekintve a legizgalmasabb kérdés, hogy a technológiai fejlődés dinamikáját hogyan és miért tudta Európa fenntartani évszázadokon át, és az újkorban miért maradt el tőle az újdonságaival korábban sok tekintetben Európa előtt járó Kína. Az 1400 előtti kínai technológiai teljesítmény a mezőgazdasági termelésben számos forradalmi változást hozott (áztatott rizstermeléshez kapcsolódó vízszabályozás, lecsapolás, öntözés); a Kr. e. VI. századtól a barázdamelység szerint is állítható vaseke; a X–XII. századtól vetőgép, gyomláló gereblye, fogas borona, új trágyafélék). Már a VI–VII. században megjelentek az állatorvosi és földművelési szakkönyvek, s már Kr. e. 200-ban ismerték a vasöntést – e téren 16 évszázaddal előzték meg az európaiakat: az egy főre jutó kínai vastermelés még a középkorban is meghaladta az európaiat. A textiliparban a szövő berendezéseket az európaiakat jóval megelőzve, míg a fonókereket nagyjából velük egy időben fejlesztették ki. A vízi energia hasznosításában 1280-ra már elterjedt a függőleges vízkerék. Az időmérésben a X. századi vízi órával ugyancsak megelőzték az európaiakat. A tengerész-

ti technikában az iránytű, az óceánjáró dzsunkák nagysága, a vízálló légkamrákat létrehozó rekeszfalazású hajóépítés, a fartőkére helyezett kormánylapát nyilvánvaló előnyöket jelentett európai ismeretekkel szemben a középkori tengeri hajózásban.

Közismert kínai találmány a papír, Kr. u. 100 körül, amelynek eljutása Európába egy évezredbe telt. A papírt nemcsak az írásra és papírpénzként, hanem a ruha-, cipő- és tapétagyártásban is felhasználták.

Mokyr számos további példával is bizonyítja, hogy Kína a XIV. században karnyújtásnyira volt az iparosítástól. Azonban a technológiai haladás lelassult, néhány már ismert technikát nem használtak többet, majd el is felejtettek. (Például a vízi órát, a nagy teherbírású tengeri dzsunkák építését.) A gazdasági növekedés a XV–XVIII. században már nem annyira a technológiára, inkább a belkereskedelemre, a monetarizálódásra és a gyarmatosításra támaszkodott. Az egykor élenjáró Kína a XIX. századra Európához képest egyértelműen elmaradottá vált. A változást jól jellemzi a felejtett technikai írásbeliség szerepváltozása: az ismeretmegőrzés és -terjesztés fontos eszközéből a császári propaganda hordozója lett.

Mokyr a technikai haladás megakadályozásához vezető számos tényező közül a legfontosabbnak az állam szerepének megváltozását tartja, mely 1400 előtt még az újítások fő kezdeményezője és elterjesztője volt. Koordinálta a vízépítési munkálatokat, terjesztette a technikai tudást, hivatalnokai írták a földművelésről szóló szakkönyveket, szorgalmazták a jobb adottságú rizsfajták meghonosítását. „Az állam a tudományos fejlődésben is jelentős szerepet játszott könyvek kiadásával, följegyzések tárolásával, tudományos expedíciók finanszírozásával, orvosi kutatások kezdeményezésével és tudományos felszerelések készítésével.” (323. old.)

A Csing-dinasztia idején (1644–1911) azonban a kínai állam már nem biztosította a gazdasági infrastruktúra szokásos elemeit, a szabványosítást, a kereskedelmi törvényt, az utakat és a közbiztonságot. Ugyanakkor nem volt más entitás, mely helyettesíthette vol-

na a technológiai haladás előmozdításában.

A mai kelet-közép-európai olvasó számára különösen fontos a kínai példának az a tanulsága, hogy birodalom és technikai haladás között gyakran negatív korreláció érvényesül. A közhivatalnokok és központi kormányzatok által megvalósított technológiai változások ugyanis a mindenkori vezetés jóváhagyásától függenek. „Az állam hirtelen bezárhatja a boltot, és a magánvállalkozás valószínűleg nem tud a helyébe lépni [...] Mivel a legtöbb jól körülzáncolt bürokrácia erős ellenérzésekkel viseltetik a status quo megváltoztatásával szemben, az állam által irányított technológiai haladás valószínűleg nem képes hosszú időszakokon keresztül fennmaradni.” (327. old.)

Minek köszönheti Anglia vezető szerepét az ipari forradalomban, miként sikerült körülbelül egy évszázadon át gyorsabb ütemben létrehozni és terjesztene magasabb rendű gyártási technológiákat, mint a kontinentális Európának? A szerző álláspontja e sokak által elemzett kérdésben a következő. Nagy-Britannia szerepe – jelentős felfedezései ellenére – viszonylag kisebb volt a feltalálás, mint a kivitelezés terén: mai fogalmaink szerint sikeres újító (innovátor), ám kevésbé jelentős feltaláló (inventor) volt. Számos kontinentális európai találmányt Nagy-Britanniában valósítottak meg sikeresen. A sikeres technológiai haladás és a gazdasági felemelkedés nagymértékben volt köszönhető annak, hogy Angliának a kontinentális Európához képest több, magas fokon szakértett kézműves és az emberi kéznél pontosabb munka végzésére alkalmas szerszám – azaz a kor szakképzett munkaerejének és eszközeinek *kritikus tömege* – állt rendelkezésére. A képzettségi szint emelkedését, a képzetek arányának növekedését segítette, hogy a technikai ismeretek kötetlen előadásokon, tudományos társaságokban és a műszaki irodalom közvetítésével is terjedtek. Anglia tárt karokkal fogadott minden műszakilag tehetséges embert, köztük az üldözött protestánsokat. A mérnökök és technikusok száma elég nagy volt ahhoz, hogy kapcsolatba léphessenek egymással – előadásokon, kémkedéssel,

másolással, újítások átvételével. A különböző szakmakultúrák közötti kapcsolatok, a mérnökök, a tudósok és a kereskedők közötti interakció az egyedi összetevők összegénél nagyobb értékek létrehozására tette képessé Nagy-Britannia gazdaságát.

A brit elsőség magyarázatában a tudomány struktúrája is helyet kap. Mokyr itt Thomas S. Kuhnt idézi, aki azt hangsúlyozta, hogy Nagy-Britanniának más országokhoz képest nem több, hanem *másfajta* tudománya volt. „A brit tudomány túlnyomórészt kísérleti és mechanikai volt, míg a francia nagyrészt matematikai és deduktív. [...] Az ipari forradalom kezdeti szakaszaiban előny volt az alkalmazott jellegű és földhözragadt tudomány és egy olyan tudományos közösség, amely szoros kapcsolatban állt a mérnökökkel és gyáriparosokkal.” (333. old.)

Az állam és a tudomány viszonya a kontinentális Európában is következményekkel járt a technológiai haladásra nézve. Míg a XVIII. század tudósai és filozófusai vagy az adott politikai berendezkedés ellen, vagy annak szolgálatában munkálkodtak, a brit tudósok és mérnökök kereskedelmi beállítottságú személyekkel dolgoztak együtt, akiket a politikai és katonai kérdéseknél sokkal jobban érdekelt a profit. Az állam a technológiai haladás szempontjából kevésbé volt fontos megrendelő, sokkal lényegesebb a kedvező feltételeket teremtő szerepe. A brit szabadalmi törvény nemcsak az egyik legkorábbi, hanem a legnagyobb hatású, a feltalálói tevékenységet és az innovációt egyaránt serkentő törvény. Voltak persze a technológiai haladást gátló törvények, sőt a géprombolások, gyűjtogatások, a ludita zavargások hatására a gépek használatát betiltó törvények is születtek. Ezek némileg lassították egy-egy új technológia bevezetését (bolyhozógép, szalagszövő gép, kötőráma, gyorsvetelő, varrógép stb.), de végső soron hatástalanok maradtak. „1796-ban a parlament elfogadott egy szigorú törvényt, ebben a géprombolást halállal büntethető bűncselekménynek minősítették. [...] A lázadásokat keményen elnyomták, s azok általában akasztásokkal és kitelepítésekkel végződtek.” (353–354. old.)

A brit előny fontos tényezője volt az ország egységes piaca, amelyen az emberek és javak könnyedén áramoltak. A szintén egységes mandzsu kínai paccal szemben a brit piac a technológiai változás ösztönzőjeként működött. Ezt támogatta a kontinenshez viszonyítva kiváló belső szállítási rendszer, a fejlett parti hajózás, a csatornák és az utak. Nem voltak belső vámok, nem szedtek hídpenzt. A hazai piac mérete a XVIII. században biztosította a keresletnek a fejlesztés és a gyártás állandó költségeit fedező, minimális szintjét.

Mokyr hangsúlyozza a piaci integráció jelentős hatását az új technikák terjedésére. A konzervatív, kevésbé hatékony gyártók ugyanis az integráció során elszigetelődnek versenytársaiktól. Az új technológiák leállítását célzó kartellek megjelenésétől Nagy-Britannia sem volt mentes, de a jó szállítási feltételek több teret adtak a versenynek, s az új technológiák gyorsabban váltották fel a régieket, mint másutt. Az új technikák terjedésének időnként megfigyelhető lassú üteme sem vállalkozói hozzá nem értésből, hanem a kevésbé megbízható technikák tökéletlenségéből fakadt.

Mindezek az előnyök a nagyságrendekkel kevésbé fejlett versenytársak számára nem voltak behozhatatlanok. A kontinentális Európa politikai modernizációt végrehajtó országai a XIX. század tudományos felfedezéseire támaszkodva próbálták felismerni a brit technológiai gyakorlat hátterében meghúzódó tudást. A fejlett kontinentális Európa 1815-re szabadult meg a céhek elavult intézményétől, ami politikai felfordulással és sok zavargással járt. Emiatt bizonyos technikákat csak némi késéssel vezethettek be. „Napóleon erélyes, technológiát támogató kormánya idején az új technikákkal szembeni ellenállás éppúgy kihalásra ítéltnek tűnt a kontinensen, miként Angliában is. [...] Franciaországban a technológiai haladásnak jobban kellett alkalmazkodnia a kézművesekhez, mint Angliában, és kompromisszumokat kellett találni az ő hagyományos szakértelmük és a modern gyárak szükséglete között.” (357–358. old.)

Anglia előnyének megszűnése azon

az általános megfigyelésen túl, hogy egyetlen gazdaság sem marad hosszabb időszakon keresztül kreatív, továbbbi magyarázatra szorul. A szerző az okok sokaságát vonultatja fel, a felhalmozott tudás erkölcsi elavulásától a műszaki képzésre kevés figyelmet fordító elitista oktatási rendszeren át a második ipari forradalom új technológiáinak a korábbiaktól lényegesen különböző jellegéig, amely a technológiai változás számára már másfajta környezetet kívánt.

A könyv *Dinamika és technológiai haladás* című negyedik része az elméleti előrelépés igényével az evolucionista gazdaságtörténet-közgazdaságtan elméleti keretében próbálja meg levonni a tanulságokat. A gazdaságtörténetst az érdekli, hogy túl a társadalom általános állapotán, milyen társadalmi környezet és intézmények ösztönzik a technológiai kreativitást, miféle felhalmozott tudás, készségek és képességek segítik elő, hogy valamely társadalomban több kreatív egyén legyen, mint másokban, s hogy jó hatásokkal működjön a technikailag haladó gazdaság. Az evolúciós változás modern elméletei közül Mokyr nem azt az irányzatot választja, amelyben a fejlődés a fokozatos vagy folyamatos evolúció szinonimája, hanem azt, amelyik a mutáció és a szelekció által irányított dinamikus változás modelljére támaszkodik. Ez a modell megenged kaotikus elágazásokat és előre jelezhetetlen, új állandósuló állapotokhoz vezető katasztrófákat is. A technológiai haladás tehát nemcsak kis lépésekben valósulhat meg, hanem nagy ugrásokkal is végbemehet. Az első típusba sorolható változásokat Mokyr – a biológiai fajképződés mikro- és makromutációinak analógiájára – mikrotalálmányoknak nevezi, a második típusba tartozókat makrotalálmányoknak (346. old.).

Nem vitatva a technológiai és a biológiai változás közötti analógia hosszú történetét és a közgazdaságtannak a szerző által is említett (377. old.) tiszteletre méltó hagyományait a más tudományágakból vett hasonlatok használatát illetően, a mikro- és makrotalálmányok fogalmánál jobbnak tartom a közgazdaságtanban már elterjedt megkülönböztetést módosított változások (tökéletesítések) és

forradalmi változások (technikai átörések) között. Mokyr makrotalálmány-definíciója különösen azért zavaró, mert nemcsak a forradalmi változások, hanem a technológiai rezsimek fogalmának is megfeleltethető. A „módosított és forradalmi változás” fogalompár, illetve a „technológiai rezsim” fogalmának alkalmazása jelzi, hogy a közgazdaságtan evolúciós elmélete nem a biológia evolúciós elméletének pusztá alkalmazása. Bár való igaz, hogy a (neo)darwinizmus elmélet hatása a közgazdaságtan fejlődésére számottevő, az evolúció közgazdasági irányzata azonban Malthustól jutott el Darwinhoz, azaz a közgazdaságtudomány belső fejlődése vezetett a természettudományi eredmények hasznosításának törekvéséhez.

A kötetben szép számmal felsorakoztatott és idézett, a közgazdaságtan evolucionista megközelítésének ki-

emelkedő alkotói közé tartozó szerzők az irányzatot gyakran a darwini biológiai fejlődés elméletének analógiájával jellemzik. Ám ennek relevanciája a humán szférára – ahol az emberi intelligenciának és a céltudatosságnak szignifikáns szerepe van – nem egyértelmű és vitatható. A közgazdaságtani evolúciós elmélet számára jobb alapokat biztosít az evolúció általános, mint a biológiára, a biológiai analógiákra leszállított fogalma.

E nézetkülönbség ellenére is rendkívül izgalmasnak tartom a könyv utolsó fejezetét, amely számos adalékkal járul hozzá az evolucionista közgazdaságtan jobb megértéséhez, noha kevésbé kiérlelt, mint az első három. A könyv első megjelenése óta eltelt 14 év alatt írt újabb műveiben – közülük hazai könyvtárban is hozzáférhető a már említett *The Gifts of Athena* – a szerző meg is haladta az itt leírtakat.

A kötet rendkívül értékes és szerves része a technikai illusztrációs anyag, valamint a 33 oldalas bibliográfia, amely a szerkesztőnek köszönhetően féloldalmi magyar nyelvű szakirodalmat is tartalmaz. Ez a felhasznált szakirodalomhoz képest nem egészen 2 százalékos arány több mint elgondolkodtató. A kötetet név- és tárgymutató zárja. A gondos fordítás a fordító Pap Mária, Halmos Károly ellenőrző szerkesztő, a technológiatörténeti fogalmakat ellenőrző Licskó György és a kínai nevek magyar átírását ellenőrző Csongor Barnabás közös munkáját dicséri. A könyv nemcsak az eredeti angollal azonosan élvezetes olvasmány, hanem a magyar szakmai nyelv ápolásához és fejlesztéséhez is hozzájáruló mű. Az ellenőrző szerkesztő jegyzetei segítik a szerző gondolatainak pontos megértését.

A magyar szakkönyvkiadás jelenlegi helyzetében az már a csodák birodalmába tartoznék, ha a hazai olvasónak nem kellene beérnie Mokyr egyetlen magyar technikátörténeti példájával (Kocs község és kocsi) és a gondos ellenőrző szerkesztő egy-két magyar vonatkozású korrekciójával, kiegészítésével. (Miért is marad ki az első dinamót elkészítő Jedlik Ányos vagy a transzformátort feltaláló három magyar mérnök – Bláthy Ottó, Déri Miksa és Zipernowsky Károly – 1882. évi találmánya Mokyr munkájából?) Igen hasznos és izgalmas olvasmány lenne egy kiegészítő kötet, amely a magyar technikátörténetet dolgozná fel az emberiség tudáskészletéhez és a Kárpát-medencei jóléthez való hozzájárulása szempontjából.

INZELT ANNAMÁRIA